

**МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
ЩОДО ОПИТУВАННЯ ДІТЕЙ
У МЕЖАХ РОЗСЛІДУВАННЯ**

УДК 159.9: 342.7: 343.13.

Автори-упорядники:

Георгій Попов – національний експерт Ради Європи, доктор юридичних наук, професор Міжнародної Кадрової Академії

Ірина Урумова – міжнародний експерт Ради Європи, LL.M. (University of Connecticut), незалежний експерт в галузі захисту дітей та віктимології (член реєстру експертів Justice Rapid Response з розслідування злочинів стосовно дітей)

Тетяна Цюман – національний експерт Ради Європи, доцент кафедри психології особистості та соціальних практик Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат педагогічних наук, доцент

Рецензенти:

Марина Легенька – віце-президент ГО «Ла Страда – Україна», доктор філософії в галузі права

Зоряна Адамська – доцент кафедри психології розвитку та консультування Тернопільського національного педагогічного університету, кандидат психологічних наук, доцент

Методичні рекомендації щодо опитування дітей у межах розслідування: Метод. посіб. / Автори-упоряд.: Г. Попов, І. Урумова, Т. Цюман; за заг. ред. Т. Цюман. – К.: К.І.С., 2021. – 89 с.

У методичних рекомендаціях представлено практичний інструментарій, який враховує найкращі міжнародні та національні практики у сфері захисту та безпеки дитини, що стала свідком у кримінальному провадженні, а саме стандарти правосуддя, дружнього до дитини. Видання розраховане на співробітників правоохоронних органів, соціальної сфери та системи освіти, адвокатів, психологів, студентів, аспірантів, представників організацій громадянського суспільства. Методичні рекомендації підготовлені в рамках Проєкту Ради Європи «Боротьба з насильством щодо дітей в Україні, фаза II».

Зміст, висновки та рекомендації належать авторам цього видання і не обов'язково відображають погляди Проєкту чи Ради Європи. При використанні матеріалів посилання на це видання є обов'язковим.

Видано за фінансової підтримки Ради Європи

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
ОЗНАЧЕННЯ ТЕРМІНІВ	6
СКОРОЧЕННЯ	8
I. НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОПИТУВАННЯ ДІТЕЙ, ЩО СТАЛИ СВІДКАМИ ТА/АБО ЖЕРТВАМИ НАСИЛЬСТВА	9
I-1.1. Стандарти Ради Європи щодо опитування дітей	9
I-1.2. Національне законодавство щодо опитування дітей	12
I-1.3. Підзаконні нормативно-правові акти	17
I-1.4. Національне регулювання заходів на місці події	20
II. ОПИТУВАННЯ/СПІЛКУВАННЯ НА МІСЦІ ПОДІЇ ДЛЯ ФАХІВЦІВ ОПЕРАТИВНОГО РЕАГУВАННЯ	22
II-1. Операційні інструкції для диспетчерів поліції	22
II-2. Операційні інструкції для фахівців оперативного реагування: фахівці екстреного реагування, групи з протидії домашньому насильству «ПОЛІНА», працівники ювенальної превенції тощо	23
II-2.1. Виїзд групи реагування на інцидент	23
II-2.2. Процедура на місці події	24
II-2.3. Процедура в разі, коли з'являється занепокоєння щодо безпеки чи добробуту дитини	25
II-2.4. Негайне кризове втручання та заспокоєння жертви	25
III. МЕТОДИКА ОПИТУВАННЯ ДІТЕЙ У МЕЖАХ РОЗСЛІДУВАННЯ	26
III-1. Дружнє до дитини облаштування в приміщенні, де проводять опитування. Протоколи про присутність сторонніх осіб усередині та/чи за межами приміщення. Документування протоколів	26
III-1.1. Дружнє до дитини приміщення, де проводять опитування	26
III-1.2. Документація. Авдіо-/відеозапис	29
III-1.3. Присутність сторонніх осіб у кімнаті для опитування дитини	29
III-1.4. Присутність сторонніх осіб за межами кімнати для опитування дітей	30
III-2. Планування опитування	30
III-2.1. Первинний збір інформації	30
III-2.2. Координування перед опитуванням між слідчим і фаховим психологом (спеціалістом-посередником)	32

III–3. Протокол слідчого опитування	32
III–3.1. Слідче опитування дітей: мета й загальні характеристики	32
III–3.2. Поведінка та спілкування фахівця, який проводить опитування: загальні рекомендації	33
III–3.3. Типи запитань. Вербальне та невербальне мовлення	34
III–3.4. Етапи опитування	37
III–4. Специфіка слідчого опитування дітей із розладами спілкування й іншими розладами нервово-психічного розвитку	50
III–4.1. Опитування дітей із РАС	51
III–5. Специфіка проведення інших слідчих процедур за участю дитини	55
III–6. Використання слідчих засобів/реквізиту для опитування	56
III–7. Особливості свідчень дитини відповідно до Кримінального процесуального кодексу України	58
IV. РОЛЬ ЕКСПЕРТНОГО ВИСНОВКУ, ВИСНОВКУ СПЕЦІАЛІСТА ТА ПИСЬМОВОГО ПОЯСНЕННЯ ПСИХОЛОГА	60
V. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПСИХОЛОГА, СПЕЦІАЛІСТА, ЕКСПЕРТА	63
ДОДАТОК 1. ПИСЬМОВІ ПОЯСНЕННЯ СПЕЦІАЛІСТА (ПСИХОЛОГА)	64
ДОДАТОК 2. ЗРАЗКИ ЗАПИТАНЬ ДЛЯ ФАЗИ ОПИТУВАННЯ	65
ДОДАТОК 3. ПРОТОКОЛ НАЦІОНАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ ЗДОРОВ'Я ДИТИНИ ТА РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ (NICHD)	70
ДОДАТОК 4. ПОШИРЕНІ МІТИ ТА ПОМИЛКИ ЩОДО ОПИТУВАННЯ ДІТЕЙ	84
ДОДАТОК 5. ЛІТЕРАТУРА Й ІНШІ РЕСУРСИ	86

ПЕРЕДМОВА

Проблема насильства над дітьми прихована, і зазвичай дуже складно встановити кількість постраждалих дітей, своєчасно надати їм кваліфіковану допомогу та підтримку. Це завдає неправної шкоди фізичному здоров'ю, тягне за собою важкі психічні та соціальні наслідки.

Протягом тривалого часу в Україні за участю міжнародних і національних експертів велася широкомасштабна робота з удосконалення чинного законодавства у сфері захисту прав дитини; готувалися фахівці різного профілю (слідчі, психологи, ювенальні поліцейські, адвокати та ін.) за для професійного використання на практиці підходу, дружнього до дитини; створення умов для взаємодії з дитиною, яка бере участь у різних кримінальних провадженнях, щоб вона почувалась у безпеці, була захищена, а фахівці отримали вірогідні відомості, необхідні для розслідування злочину і недопущення її повторного травмування.

Розроблення та видання цього методичного посібника – один із компонентів проєкту Ради Європи «Боротьба з насильством щодо дітей в Україні, фаза II».

Запропоновані авторами матеріали – практичний інструмент, який враховує найкращі міжнародні та національні практики у сфері захисту та безпеки дитини, що стала свідком у кримінальному провадженні, а саме стандарти правосуддя, дружнього до дитини.

ОЗНАЧЕННЯ ТЕРМІНІВ

У цих Методичних рекомендаціях перелічені нижче терміни мають такі значення:

Синдром порушення активності та уваги

Відповідно до означення в МКХ-11, 6A05, *Синдром порушення активності та уваги*. У цих Методичних рекомендаціях будь-яка дитина з підозрою на синдром порушення активності та уваги вважається дитиною з таким синдромом, незалежно від офіційного діагнозу.

Розлад аутистичного спектра

Відповідно до означення в МКХ-11, 6A02, *Розлад аутистичного спектра*. У цих Методичних рекомендаціях будь-яка дитина з підозрою на розлад аутистичного спектра вважається дитиною з таким розладом, незалежно від офіційного діагнозу.

Дитина

Будь-яка особа віком до 18 років,

Комунікативний розлад

Розлад нервово-психічного розвитку, що характеризується порушеннями вираження, отримання, опрацювання чи розуміння вербальної, невербальної чи графічної мови, мовлення та/або спілкування.

Зізнання

Дія жертви, спрямована на розповідь про віктимізацію. Зізнання може бути прямим чи непрямим, повним або частковим, вербальним або невербальним, заохоченим або добровільним, навмисним чи випадковим.

Порушення інтелектуального розвитку

Відповідно до означення в МКХ-11, 6A00, *Порушення інтелектуального розвитку*,

Розлади нервово-психічного розвитку

Поведінкові та когнітивні розлади, які виникають у період розвитку та спричиняють значні труднощі у вивченні й виконанні певних інтелектуальних, моторних, мовних чи соціальних функцій.

Експерт

Особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального (адміністративного) правопорушення, та дати висновок з питань, які виникають під час кримінального (адміністративного) провадження і стосуються сфери її знань.

Мобільна бригада

Спеціалізована служба підтримки осіб, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі.

Психолог

Особа, яка має вищу освіту з психології (у галузі соціальних та поведінкових наук) або пройшла перепідготування з психології в навчальному закладі, що має державну ліцензію.

**Психолог
(спеціаліст-посередник)**

Статус спеціаліста у кримінальному провадженні як особи, що виконує посередницькі функції у спілкуванні між дитиною і слідчими діями та володіє методикою/технологією проведення опитування дитини з урахуванням вікових особливостей психічного розвитку дитини.

Спеціаліст

Особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками і може надавати консультації та висновки під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок.

СКОРОЧЕННЯ

СПАУ	Синдром порушення активності та уваги (див. Означення термінів)
РАС	Розлад аутистичного спектра (див. Означення термінів)
КЗпП України	Кодекс законів про працю України
КК України	Кримінальний кодекс України
КПК України	Кримінальний процесуальний кодекс України
КУпАП	Кодекс про адміністративні правопорушення
ООН	Організація Об'єднаних Націй
ЮП	Ювенальна превенція

Розділ I

НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОПИТУВАННЯ ДІТЕЙ, ЩО СТАЛИ СВІДКАМИ ТА/АБО ЖЕРТВАМИ НАСИЛЬСТВА

Відповідно до ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Закон України «Про міжнародні договори України» визначає, що міжнародний договір України – це укладений у письмовій формі з іноземною державою або іншим суб'єктом міжнародного права, який регулюється міжнародним правом, незалежно від того, міститься договір в одному чи декількох пов'язаних між собою документах, і незалежно від його конкретного найменування (договір, угода, конвенція, пакт, протокол тощо) (ст. 2 п. 1).

Правова основа опитування дітей, які стали свідками та/або жертвами насильства, – міжнародні правові акти та національне законодавство, а також низка підзаконних актів.

Конвенція ООН про права дитини 1989 року визначає, що в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, зроблять їх державні чи приватні установи, що займаються питаннями соціального забезпечення, суди, адміністративні чи законодавчі органи, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини (ч. 1 ст. 3).

У **Керівних принципів ООН щодо правосуддя у питаннях, пов'язаних із участю дітей – жертв і свідків злочинів**, 2005 року зазначається, що у представлених принципах викладені оптимальні види практик, які засновані на узгодженості сучасних знань і відповідних міжнародних і регіональних норм, стандартів, а також принципів.

1-1.1. Стандарти Ради Європи щодо опитування дітей

Регіональними документами, що визначають особливості опитування дітей стала низка правових документів Ради Європи. Зокрема, **Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція, 2007 р., CETS № 201)**, яку ратифікувала Верховна Рада України 27 серпня 2012 року і яка набула чинності з 1 грудня 2012 року, спрямована на: а) запобігання сексуальній експлуатації та сексуальному насильству стосовно дітей і боротьбі з цими явищами; б) захист прав дітей, які стали жертвами сексуальної експлуатації та сексуального насильства; с) сприяння національному та міжнародному співробітництву в боротьбі з сексуальною експлуатацією та сексуальним насильством стосовно дітей.

Згідно зі ст. 35 Конвенції «1. Кожна Сторона вживає необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення:

- а) проведення опитувань дитини без необґрунтованої затримки, відразу після повідомлення фактів компетентним органам;

- b) проведення опитувань дитини, якщо це необхідно, у спеціально обладнаному та прилаштованому для цих цілей приміщенні;
- c) проведення опитувань дитини особою, спеціально підготовленою для цих цілей;
- d) проведення всіх опитувань дитини одними й тими самими особами, якщо це можливо та де це доцільно;
- e) якомога меншої кількості опитувань і настільки, наскільки це є вкрай необхідним для цілей кримінального провадження;
- f) можливості супроводження дитини її законним представником або, де це доцільно, дорослим, якого вона сама вибирає, якщо стосовно цієї особи не буде винесено мотивованого рішення про інше.

2. Кожна Сторона вживає необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення можливості запису на відеоплівку опитування жертви або, де це доцільно, свідка дитини та прийняття таких відеосвідчень як доказу в суді згідно з нормами її національного законодавства.

3. Якщо вік жертви не встановлено та є підстави вважати, що жертва є дитиною, то заходи, передбачені в пунктах 1 та 2 цієї статті, застосовуються до неї доти, доки тривають перевірки її віку».

17 листопада 2010 року Комітет міністрів Ради Європи ухвалив **Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей**, з тією метою, щоб правосуддя завжди було доброзичливе до дітей, незалежно від того, хто вони і що зробили.

Для цілей цих керівних принципів, що стосуються правосуддя, дружнього до дітей, у них наводиться низка понять (розділ II, «Означення»):

- a) «Дитина» означає будь-яку особу віком до 18 років.
- b) «Один з батьків» означає особу (особи) з батьківською відповідальністю згідно з національним законодавством. У разі, якщо одного з батьків (чи обох) нема або вони не виконують батьківських обов'язків, ним може бути опікун або призначений законний представник.
- c) «Правосуддя, дружнє до дітей» належить до систем правосуддя, які гарантують повагу та ефективне здійснення прав усіх дітей на найвищому рівні, беручи до уваги принципи, перераховані далі, і з належним урахуванням рівня зрілості та розуміння дитини, а також обставин справи. Це, зокрема, правосуддя, що доступне, відповідне до віку, швидке, добре виконане, адаптоване та націлене на задоволення потреб і прав дитини, яке поважає права дитини, зокрема права на справедливий судовий розгляд, на участь та розуміння судового розгляду, на повагу до приватного та сімейного життя, честі та гідності.

Керівні принципи також означили зміст поняття «найкращі інтереси дитини». У розділі III, «Основні принципи», зазначено, що держави-члени повинні гарантувати ефективне здійснення прав дітей, щоб їхні найкращі інтереси мали першочергову увагу в усьому, що стосується або зачіпає їхні інтереси.

При оцінюванні інтересів залучених або постраждалих дітей:

- a) їхнім поглядам та думкам слід приділяти належну увагу;
- b) всі інші права дитини, такі як право на гідність, свободу та рівне поводження, повинні дотримуватись у всі часи;
- c) повинен бути прийнятий комплексний підхід усіма відповідними органами для належного врахування інтересів усіх сторін під загрозою, зокрема психологічного та фізичного благополуччя, а також правових, соціальних та економічних інтересів дитини.

Найкращі інтереси всіх дітей, які беруть участь у тій же процедурі або справі, мають бути окремо оцінені та збалансовані з метою узгодження можливого конфлікту інтересів дітей.

Тоді як судові органи мають кінцеву компетентність і відповідальність за ухвалення остаточного рішення, держави-члени повинні, у разі потреби, направити спільні зусилля на створення міждисциплінарних підходів з метою оцінювання найкращих інтересів дітей під час процедури, пов'язаної з ними.

У розділі IV «Правосуддя, дружнє до дітей, до, під час та після судового розгляду» Керівних принципів передбачено, що всі фахівці, які працюють з дітьми і для дітей, повинні здобувати необхідне міждисциплінарне підготування з питань прав і потреб дітей різних вікових груп, а також щодо процедур, що адаптовані до них (п. 14). Фахівці, які мають безпосередній контакт з дітьми, також повинні бути навчені спілкуватися з ними в будь-якому віці та стадії розвитку, а також з дітьми, які перебувають в умовах особливої вразливості (п. 15).

Особливу увагу Керівні принципи приділяють свідченням та заявам дітей. Опитування та збір заяв дітей повинні, скільки це можливо, проводити кваліфіковані фахівці. Всі зусилля мають бути направлені на те, щоб діти надавали свідчення в найсприятливішому оточенні та за найсприятливіших умов, з урахуванням віку, зрілості та рівня розуміння, а також будь-яких труднощів, які вони можуть мати (п. 64).

Слід заохочувати аудіовізуальні заяви дітей, які стали жертвами або свідками, поважаючи права інших сторін на оскарження змісту таких заяв (п. 65).

У разі потреби проведення більш ніж одного опитування, їх повинна проводити переважно одна й та ж особа, щоб забезпечити узгодженість підходів до інтересів дитини (п. 66).

Кількість опитувань повинна бути максимально обмежена, а їх тривалість повинна бути адаптована до віку та можливості концентрації уваги дитини (п. 67).

Слід уникати прямого контакту, протистояння або спілкування між дитиною-жертвою або дитиною-свідком з підозрюваним, скільки це можливо, якщо тільки дитина-жертва не вимагає цього (п. 68).

Діти повинні мати можливість давати свідчення у кримінальній справі за відсутності підозрюваного (п. 69).

Існування менш суворих правил щодо надання свідчень, наприклад, нема вимоги присяги чи інших подібних заяв, або інших дружніх до дітей процесуальних заходів, не повинно само по собі зменшувати значення, яке приділяється свідченням або доказам дитини (п. 70).

Повинні бути розроблені протоколи опитування, які враховують різні етапи розвитку дитини, та реалізовані як основа для підкріплення свідчень дітей. Вони повинні уникати навідних питань і тим самим підвищувати надійність (п. 71).

З урахуванням найкращих інтересів і добробуту дітей, повинна існувати можливість для судді дозволяти дитині не давати свідчення (п. 72).

Заяви і свідчення дитини не повинні вважатися недійсними або ненадійними тільки з причини віку дитини (п. 73).

Повинні бути вивчені можливості прийняття заяви дітей-жертв і дітей-свідків у спеціальних, дружніх до дітей приміщеннях і оточенні (п. 74).

Згідно з п. 14 **Стратегії Ради Європи з прав дитини (2016–2021)** насильство – першочергова проблема, яку зазначали діти. Насильство щодо дітей – порушення прав дитини, воно ставить під загрозу соціальний розвиток дітей і впливає на реалізацію ними інших своїх прав. Насильство часто має руйнівні коротко- та довгострокові наслідки для психічного і фізичного здоров'я,

які часом зберігаються протягом поколінь. Крім впливу на окремих жертв, дослідження неурядових організацій свідчать про те, що насильство пов'язане з довгостроковими витратами для суспільства. Припинення всіх форм насильства щодо дітей, отже, є юридичний, етичний та економічний імператив.

У **Стратегії** також підкреслюється, що, попри значні успіхи в боротьбі з насильством щодо дітей, прогрес має все ще занадто повільний і фрагментарний характер. Ризик насильства щодо дітей, особливо дівчат, як і раніше наявний скрізь, зокрема в інформаційному (цифровому) просторі і в місцях, де діти повинні бути в безпеці, – у школах, у різних формах установ з догляду, в установах юстиції, під час дозвілля, спорту і вдома. Прогрес стримується недостатнім інвестуванням в запобігання насильству, фрагментарною та недостатньо впроваджуваною національною політикою, дефіцитом даних і досліджень, а також недостатньою увагою до доброзичливих до дітей механізмів консультування, повідомлення, реабілітації та реінтеграції (п. 15).

Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція, 2011 року, CETS № 210) Україна підписала, але не ратифікувала. Проте більшість положень конвенції знайшли своє відображення в Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (2017 року) та Законі України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» (2017 року). Відповідно до ст. 26 Стамбульської конвенції сторони вживають необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення того, щоб під час надання захисту та послуг з підтримки жертв належно враховувалися права та потреби дітей – свідків усіх форм насильства, які підпадають під сферу застосування цієї Конвенції.

Заходи, вжиті відповідно до цієї статті, охоплюють орієнтовані на відповідну вікову групу психосоціальні консультації дітей – свідків усіх форм насильства, які підпадають під сферу застосування цієї Конвенції, та приділяють належну увагу найкращим інтересам дитини.

Згідно з п. «d» ст. 46 Стамбульської конвенції правопорушення, що було вчинене проти дитини або при дитині – обтяжувальна обставина.

Отже, вище наведено ряд документів Ради Європи, що, серед іншого, особливу увагу приділяють різним аспектам опитування дітей, які стали свідками та/або жертвами насильства. Своєї деталізації вказані правові норми зазнають на рівні актів національного законодавства та низки підзаконних актів.

1-1.2. Національне законодавство щодо опитування дітей

Національне законодавство України, що спрямоване на захист дітей від насильства, перебуває в постійній динаміці, а передові європейські практики дедалі більше знаходять своє відображення в національному законотворчому процесі. ПЗаконі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротської конвенції)» від 18 лютого 2021 року № 1256-ІХ внесено зміни до:

- 1) Кримінального кодексу України, а саме встановлено кримінальну відповідальність за:
 - «Вчинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку» (нова редакція статті 155 КК України);
 - «Домагання дитини для сексуальних цілей» (КК України доповнено новою статтею 156–1);

- «Одержання доступу до дитячої порнографії, її придбання, зберігання, ввезення, перевезення чи інше переміщення, виготовлення, збут і розповсюдження» (КК України доповнено новою статтею 301–1);
 - «Проведення видовищного заходу сексуального характеру за участю неповнолітньої особи» (КК України доповнено новою статтею 301–2);
- 2) Кримінального процесуального кодексу України в частині доповнення положеннями про те, що кримінальне провадження щодо злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої або неповнолітньої особи має бути здійснене невідкладно і розглянуто в суді першочергово, та передбачити додаткові гарантії врахування найкращих інтересів дитини при проведенні допиту (статті 28, 214, 224 КПК України);
 - 3) Закону України «Про охорону дитинства», а саме запровадження особливого механізму запобігання (профілактики) насильства над дітьми для працівників, що з ними контактують, та конкретизувати заходи щодо захисту дітей, які постраждали від сексуального насильства або стали його свідками (зміни до статей 3, 10 та 30–2);
 - 4) Закону України «Про захист суспільної моралі» у частині надання визначення «дитяча порнографія» (стаття 1).

Сьогодні правову основу опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, становлять кодифіковані акти, закони та підзаконні акти.

У ст. 3 **Кримінального процесуального кодексу України** 2012 року (далі – КПК України) надається означення малолітньої та неповнолітньої осіб. Під першою розуміється дитина до досягнення нею чотирнадцяти років, під другою – малолітня особа, а також дитина віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», дитина-кривдник – особа, яка не досягла 18 років та вчинила домашнє насильство в будь-якій формі (п. 1 ч. 1). Дитина, яка постраждала від домашнього насильства, – особа, що не досягла 18 років та зазнала домашнього насильства в будь-якій формі або стала свідком (очевидцем) такого насильства (п. 2 ч. 1). Стаття 22 наведеного закону присвячена правам постраждалої дитини і встановлює, що постраждала дитина має всі права постраждалої особи, реалізація яких забезпечується з урахуванням найкращих інтересів дитини, її віку, статі, стану здоров'я, інтелектуального та фізичного розвитку.

Звернення та повідомлення про вчинення домашнього насильства стосовно дітей приймаються і розглядаються згідно з порядком, затвердженим Кабінетом Міністрів України.

Якщо у зв'язку із вчиненням домашнього насильства стосовно дитини вона не може проживати зі своїми батьками, іншими законними представниками, на час подолання причин і наслідків домашнього насильства дитина може бути влаштована до родичів, у сім'ю патронатного вихователя, до центру соціально-психологічної реабілітації дітей, притулку для дітей служб у справах дітей, інших установ для дітей незалежно від форми власності та підпорядкування, у яких створені належні умови для проживання, виховання, навчання та реабілітації дитини відповідно до її потреб.

Захист прав та інтересів постраждалої дитини, зокрема звернення до суду, представництво її прав та інтересів у суді, крім батьків та інших законних представників дитини, можуть вести родичі дитини (баба, дід, повнолітні брат, сестра), мачуха або вітчим дитини, якщо вони не є кривдниками дитини, а також орган опіки та піклування.

Під час розгляду судом та/або органом опіки та піклування спорів щодо участі одного з батьків у вихованні дитини, визначення місця проживання дитини, відібрання дитини, позбавлення та

поновлення батьківських прав, побачення з дитиною матері, батька дитини, які позбавлені батьківських прав, відібрання дитини від особи, яка тримає її в себе не на законних підставах або не на основі рішення суду, обов'язково беруться до уваги факти вчинення домашнього насильства стосовно дитини або за її присутності.

Низка положень КПК України мають додаткові процесуальні гарантії для дітей, які перебувають у контакті чи в конфлікті із законом. Відповідно до ст. 59 КПК України якщо потерпілий – неповнолітня особа або особа, визнана в установленому законом порядку недієздатною чи обмежено дієздатною, до участі в процесуальній дії разом з нею залучається її законний представник.

Питання участі законного представника потерпілого в кримінальному провадженні регулюється згідно з положеннями ст. 44 КПК України.

Стаття 226 КПК України встановлює особливості допиту малолітньої або неповнолітньої особи. Зокрема, «допит малолітньої або неповнолітньої особи проводиться у присутності законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря.

Допит малолітньої або неповнолітньої особи не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день.

Особам, які не досягли шістнадцятирічного віку, роз'яснюється обов'язок про необхідність давання правдивих показань, не попереджуючи про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і за завідомо неправдиві показання.

До початку допиту особам, зазначеним у ч. 1 цитованої статті, роз'яснюється їхній обов'язок бути присутніми при допиті, а також право заперечувати проти запитань та ставити запитання».

При цьому законодавчо встановлена обов'язковість участі або педагога або психолога. Участь же лікаря не обов'язкова. При цьому в процесуальному законодавстві не визначають вимоги до кваліфікації та спеціалізації психолога, проте таким психологом, вважаємо, має бути особа, яка спеціалізується на дитячій психології і має відповідні знання та навички. Закон також визначає обов'язок наведених осіб бути присутніми, а також права – заперечувати проти запитань або ставити запитання.

Згідно зі ст. 227 КПК України «при проведенні слідчих (розшукових) дій за участю малолітньої або неповнолітньої особи забезпечується участь законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря.

До початку слідчої (розшукової) дії законному представнику, педагогу, психологу або лікарю роз'яснюється їхнє право за дозволом ставити уточнюючі запитання малолітній або неповнолітній особі.

У виняткових випадках, коли участь законного представника може завдати шкоди інтересам малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого, слідчий, прокурор за клопотанням малолітнього або неповнолітнього чи з власної ініціативи має право обмежити участь законного представника у виконанні окремих слідчих (розшукових) дій або усунути його від участі у кримінальному провадженні та залучити замість нього іншого законного представника».

З наведених положень ст. 227 КПК України випливає, що законний представник, педагог, психолог або лікар має право ставити запитання лише з дозволу особи, яка проводить слідчу дію.

Як під час допиту, так і слідчих дій особа, яка їх проводить, має право відвести запитання наведених вище осіб, однак такі запитання повинні бути занесені до протоколу допиту/слідчої дії.

Пункт 4 ч. 9 ст. 224 КПК України передбачає, що «у кримінальних провадженнях щодо злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, а також щодо злочинів, вчинених із застосуванням насильства або погрозою його застосування, одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей в їхніх показаннях не може бути проведений за участю малолітнього або неповнолітнього свідка чи потерпілого разом з підозрюваним».

Законодавство надає можливість проведення допиту, впізнання в режимі відеоконференції під час досудового розслідування. Наприклад, ст. 232 КПК України встановлює, що «допит осіб, впізнання осіб чи речей під час досудового розслідування можуть бути проведені у режимі відеоконференції при трансляції з іншого приміщення (дистанційне досудове розслідування) у випадках:

- a) неможливості безпосередньої участі певних осіб у досудовому провадженні за станом здоров'я або з інших поважних причин;
- b) необхідності забезпечення безпеки осіб;
- c) проведення допиту малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого;
- d) необхідності вжиття таких заходів для забезпечення оперативності досудового розслідування;
- e) наявності інших підстав, визначених слідчим, прокурором, слідчим суддею достатніми».

Рішення про проведення дистанційного досудового розслідування ухвалюють слідчий, прокурор, а в разі проведення в режимі відеоконференції допиту згідно зі статтею 225 КПК України – слідчий суддя з власної ініціативи або за клопотанням сторони кримінального провадження чи інших його учасників. У разі, якщо сторона кримінального провадження чи потерпілий заперечує проти проведення дистанційного досудового розслідування, слідчий, прокурор, слідчий суддя можуть ухвалити рішення про його проведення лише вмотивованою постановою (ухвалою), обґрунтувавши в ній ухвалене рішення. Рішення про проведення дистанційного досудового розслідування, у якому дистанційно перебуватиме підозрюваний, не може бути ухвалене, якщо він проти цього заперечує.

Використання в дистанційному досудовому розслідуванні технічних засобів і технологій повинно забезпечувати належну якість зображення і звуку, а також інформаційну безпеку. Учасникам слідчої (розшукової) дії повинна бути забезпечена можливість ставити запитання й отримувати відповіді осіб, які беруть участь у слідчій (розшуковій) дії дистанційно, реалізовувати інші надані їм процесуальні права та виконувати процесуальні обов'язки, передбачені цим Кодексом.

Допит особи у дистанційному досудовому провадженні проводиться згідно з правилами, передбаченими статтями 225–227 КПК України.

Впізнання осіб чи речей у дистанційному досудовому провадженні відбувається згідно з правилами, передбаченими статтями 228 та 229 КПК України.

Якщо особа, яка братиме участь у досудовому розслідуванні дистанційно згідно з рішеннями слідчого чи прокурора, перебуває в приміщенні, розташованому на території, яка перебуває під юрисдикцією органу досудового розслідування, або на території міста, у якому він розташований, службова особа цього органу досудового розслідування зобов'язана вручити такій особі пам'ятку про її процесуальні права, перевірити її документи, що посвідчують особу, та перебувати поряд з нею до закінчення слідчої (розшукової) дії.

Якщо особа, яка братиме участь у досудовому розслідуванні дистанційно згідно з рішеннями слідчого чи прокурора, перебуває в приміщенні, розташованому поза територією, яка перебуває під юрисдикцією органу досудового розслідування, або поза територією міста, в якому він розташований, слідчий, прокурор своєю постановою доручає в межах компетенції органу

Національної поліції, органів безпеки, органів, що контролює за дотриманням податкового законодавства, на території юрисдикції якого перебуває така особа, Національному антикорупційному бюро України або Державному бюро розслідувань, виконати дії, передбачені частиною п'ятою цієї статті. Копія постанови може бути надіслана електронною поштою, факсимільним або іншим засобом зв'язку. Службова особа органу, що отримав доручення, за погодженням зі слідчим, прокурором, що надав доручення, зобов'язана за найкоротший строк організувати виконання зазначеного доручення.

Проведення дистанційного досудового розслідування за рішенням слідчого судді відбувається згідно з положеннями ст. 232 та частинами 4 та 5 ст. 336 КПК України.

Якщо особа, яка буде брати участь у досудовому розслідуванні дистанційно, утримується в установі попереднього ув'язнення або установі виконання покарань, дії, передбачені частиною п'ятою цієї статті, виконує службова особа такої установи.

Хід і результати слідчої (розшукової) дії, проведеної в режимі відеоконференції, фіксуються за допомогою технічних засобів відеозапису.

Особа, якій забезпечується захист, може бути допитана в режимі відеоконференції з такими змінами зовнішності та голосу, за яких її неможливо було б упізнати.

Слідчий, прокурор з метою забезпечення оперативності кримінального провадження має право провести в режимі відео- або телефонної конференції опитування особи, яка через перебування у віддаленому від місця проведення досудового розслідування місці, хворобу, зайнятість або з інших причин не може без зайвих труднощів вчасно прибути до слідчого, прокурора.

За результатами опитування, проведеного в режимі відео- або телефонної конференції, слідчий, прокурор складає рапорт, у якому зазначає дату та час опитування, дані про особу опитуваного, ідентифікаційні ознаки засобу зв'язку, що використовувався опитуваний, а також обставини, які він повідомив. У разі необхідності опитування фіксується за допомогою технічних засобів аудіо чи відеозапису.

Слідчий, прокурор зобов'язаний вжити заходів з метою встановлення особи опитуваного в режимі відео- або телефонної конференції та зазначити в рапорті, яким чином була підтверджена особа опитуваного.

У разі необхідності отримання показань від опитаних осіб слідчий, прокурор проводить їх допит.

Кодекс України про адміністративні правопорушення 1984 року (далі – КУпАП) містить положення про те, що потерпілий – особа, якій адміністративним правопорушенням заподіяно моральної, фізичної або майнової шкоди. Потерпілий має право знайомитися з матеріалами справи, заявляти клопотання, при розгляді справи користуватися правовою допомогою адвоката, іншого фахівця в галузі права, який за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи, оскаржувати постанову у справі про адміністративне правопорушення (ст. 269 КУпАП).

Згідно зі ст. 270 КУпАП інтереси особи, яку притягають до адміністративної відповідальності, і потерпілого, які є неповнолітніми або особами, що через свої фізичні або психічні вади не можуть самі здійснювати свої права у справах про адміністративні правопорушення, мають право представляти їхні законні представники (батьки, усиновителі, опікуни, піклувальники).

Інтереси потерпілого може представляти представник – адвокат, інший фахівець у галузі права, який за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи.

Законні представники та представники мають право знайомитися з матеріалами справи; заявляти клопотання; від імені особи, інтереси якої вони представляють, приносити скарги на рішення органу (посадової особи), який розглядає справу.

Повноваження адвоката як представника потерпілого посвідчуються документами, зазначеними в частині 2 ст. 271 КУпАП.

Особливостей же правового статусу неповнолітніх свідків КУпАП не визначає і встановлює, що як свідок у справі про адміністративне правопорушення може бути викликана кожна особа, про яку є дані, що їй відомі які-небудь обставини, що підлягають установленню у цій справі. (ч. 1 ст. 272 КУпАП).

І-1.3. Підзаконні нормативно-правові акти

Державна соціальна програма “Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2021 року (затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 30 травня 2018 р. № 453) спрямована на забезпечення послідовної імплементації положень Конвенції ООН про права дитини, розбудови ефективної системи захисту прав та інтересів дитини на рівні територіальної громади в умовах децентралізації, створення дружнього до дітей середовища відповідно до міжнародних стандартів та пріоритетів Стратегії Ради Європи з прав дитини (2016–2021 роки), а також досягнення Цілей сталого розвитку, затверджених Резолюцією Організації Об’єднаних Націй 70/1 “Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року”, у частині дотримання прав дітей.

Одним з пріоритетів програми визначено забезпечення захисту дітей від насильства, а саме:

- ▶ формування політики громадської нетерпимості до всіх форм насильства над дітьми в суспільстві;
- ▶ створення системи ефективної профілактики та протидії домашньому насильству над дітьми;
- ▶ вжиття заходів щодо протидії найгіршим формам дитячої праці, проституції та порнографії; захисту дітей від експлуатації, сексуального насильства і торгівлі людьми;
- ▶ активізація інформаційно-просвітницької роботи із запобігання усім формам насильства над дітьми.

У зв’язки з необхідністю вдосконалення механізмів юстиції щодо дітей на засадах забезпечення їхніх прав шляхом виконання програм профілактики правопорушень серед дітей, вжиття ефективних заходів соціальної адаптації та реабілітації неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 р. № 1027-р схвалено **Національну стратегію реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року**.

Серед основних проблем, що існують у сфер захисту прав дітей у кримінальному провадженні, Стратегія визначає недостатній рівень правової визначеності статусу педагога, психолога, лікаря, представника служби у справах дітей, брак критеріїв їх вибору та залучення.

З метою впорядкування питань **взаємодії суб’єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі** постановою Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2018 р. № 658 затверджено відповідний Порядок, яким визначається механізм взаємодії суб’єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі, спрямованої на забезпечення комплексного інтегрованого підходу до подолання насильства та сприяння реалізації прав осіб, постраждалих

від насильства, шляхом запобігання насильству, ефективного реагування на факти насильства, надання допомоги та захисту постраждалим особам, забезпечення відшкодування заподіяної шкоди, належного розслідування фактів насильства та притягнення кривдників до передбаченої законом відповідальності.

Окрему увагу слід приділити правовим актам, що безпосередньо врегульовують діяльність державних органів та установ (їх підрозділів), що беруть участь у роботі з дітьми. Наприклад, відповідно до **Положення про Департамент патрульної поліції** (затвердженого наказом Національної поліції України 6 листопада 2015 року № 73) останній, серед іншого: 1) провадить превентивну та профілактичну діяльність, спрямовану на запобігання вчиненню правопорушень; 2) виявляє причини та умови, що сприяють скоєнню кримінальних та адміністративних правопорушень, вживає в межах своєї компетенції заходів щодо їх усунення; 3) вживає заходів з метою виявлення кримінальних, адміністративних правопорушень; припиняє виявлені кримінальні та адміністративні правопорушення; 4) вживає заходів, спрямованих на усунення загроз життю та здоров'ю фізичних осіб і публічній безпеці, що виникли внаслідок учинення кримінального, адміністративного правопорушення.

Таким чином, співробітники патрульної поліції здебільшого можуть бути першими, з ким контактуватиме дитина, потерпіла або свідок у справах про вчинення насильства.

В Україні також діє поліцейська група реагування на виклики громадян, що стосуються домашнього насильства «ПОЛІНА» («поліція проти насильства»). До складу мобільних груп входять працівники превенції – це дільничні офіцери поліції, працівники ювенальної превенції, слідство карного розшуку та, віддалено, екіпаж патрульної поліції¹.

Спеціалізована служба підтримки осіб, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі – **мобільна бригада**. Порядок утворення, основні засади діяльності та організації роботи мобільної бригади соціально-психологічної допомоги особам, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі, визначається на підставі Типового положення про мобільну бригаду соціально-психологічної допомоги особам, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі, що затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2018 р. № 654. Основні завдання мобільної бригади такі (п. 8 Типового положення): надання психологічної допомоги постраждалим особам; реагування та надання не пізніше ніж протягом однієї доби соціально-психологічної допомоги постраждалим особам, які потребують термінової допомоги, зокрема шляхом кризового та екстреного втручання; інформування постраждалих осіб щодо послуг (медичних, соціальних, психологічних, правових тощо), які вони можуть отримати для подолання наслідків насильства, та щодо надавачів таких послуг, зокрема інших загальних або спеціалізованих служб підтримки постраждалих осіб; роз'яснення постраждалим особам їхніх прав, визначених законом, можливостей отримання допомоги від суб'єктів та доцільності її отримання; провадження інформаційно-просвітницької діяльності (зокрема розповсюдження серед населення відповідних інформаційних матеріалів) щодо форм, проявів та наслідків насильства, формування нетерпимого ставлення громадян до цих явищ, а також щодо заходів у сфері запобігання та протидії насильству.

Надання мобільною бригадою соціально-психологічної допомоги постраждалим особам передбачає забезпечення мінімально необхідного обсягу послуг, а саме (п. 9 Типового положення): діагностики (оцінювання) психологічного стану постраждалої особи, оцінювання ризиків продовження чи повторного вчинення щодо неї насильства; кризового та екстреного втручання з метою негайного усунення або мінімізації наслідків насильства шляхом виклику екстреної медичної допомоги, уповноваженого підрозділу органу Національної поліції, направлення та/або транспортування до

1 «Як працює «Поліна» – поліція проти домашнього насильства». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28602166.html>.

притулку для постраждалих осіб, центру медико-соціальної реабілітації постраждалих осіб тощо; надання психологічної допомоги, зокрема дітям, відповідно до індивідуальних потреб; складення плану заходів щодо безпеки постраждалих осіб; консультування з питань, пов'язаних з протидією насильству, зокрема із залученням у разі потреби фахівців інших органів, служб, закладів, установ, організацій; надання інформації про найближчі лікувальні заклади, у яких наявні медичні набори термінової постконтактної профілактики ВІЛ/СНІДу, інфекцій, що передаються статевим шляхом, і можливості отримати постконтактну профілактику протягом 72 годин з моменту небажаного та/або незахищеного сексуального контакту (в разі потреби); проведення заходів із соціальної та реабілітаційної підтримки постраждалих осіб; сприяння постраждалим особам в отриманні додаткових послуг (медичних, соціальних, психологічних, правових, забезпечення тимчасового притулку тощо), зокрема шляхом направлення в разі потреби до відповідних загальних або спеціалізованих служб підтримки постраждалих осіб та/або інших суб'єктів; інформування кривдника щодо можливості на власне бажання пройти програму для кривдників.

Особливості організації роботи, завдання та повноваження підрозділів **ювенальної превенції** (далі – ЮП) Національної поліції України визначаються відповідною інструкцією, що затверджена наказом Міністерства внутрішніх справ України від 19.12.2017 року № 1044. Одним з основних завдань ЮП визначено вжиття заходів щодо запобігання та протидії домашньому насильству, вчиненому дітьми та стосовно них, а також жорсткому поводженню з дітьми. Основні повноваження підрозділів ЮП, серед іншого, такі: інформування відповідних місцевих органів державної влади щодо батьків, інших законних представників, які не виконують обов'язків щодо виховання дітей, жорстко з ними поводяться чи вчиняють стосовно дітей домашнє насильство; виявлення фактів вчинення домашнього насильства та своєчасне реагування на них.

Повноваження поліцейських підрозділів ЮП у сфері запобігання та протидії домашньому насильству поширюються на випадки, коли особа, яка вчинила домашнє насильство, або особа, яка зазнала домашнього насильства чи стала свідком (очевидцем) такого насильства, не досягла 18-річного віку (п. 2 розділу V Інструкції):

- ▶ виявляють факти домашнього насильства, вчиненого дітьми і стосовно дітей, та реагують на них у порядку, визначеному законодавством;
- ▶ приймають і розглядають заяви та повідомлення про факти домашнього насильства, вчиненого дітьми та стосовно дітей, вживають заходів для його припинення та надання допомоги постраждалим особам;
- ▶ роблять термінові заборонні приписи стосовно кривдників;
- ▶ вживають заходів щодо взяття на профілактичний облік та проведення профілактичної роботи з дітьми-кривдниками;
- ▶ провадять контроль за виконанням дітьми-кривдниками спеціальних заходів протидії домашньому насильству протягом строку їх дії;
- ▶ інформують постраждалих осіб про їхні права, заходи і соціальні послуги, якими вони можуть скористатися;
- ▶ взаємодіють з іншими суб'єктами, що вживають заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, в порядку, визначеному законодавством;
- ▶ здійснюють повноваження у сфері запобігання та протидії домашньому насильству з урахуванням міжнародних стандартів реагування правоохоронних органів на випадки домашнього насильства та оцінювання ризиків;
- ▶ оцінюють ризики вчинення домашнього насильства у визначеному законодавством України порядку.

Не менш важливий у контексті представлених рекомендацій **Порядок проведення оцінки ризиків вчинення домашнього насильства** (затверджений наказом Міністерства соціальної політики України, Міністерства внутрішніх справ України від 13 березня 2019 року № 369/180), яким визначається процедура проведення оцінювання ймовірності продовження чи повторного вчинення домашнього насильства, настання тяжких або особливо тяжких наслідків його вчинення, а також смерті постраждалої особи, з метою визначення ефективних заходів реагування, спрямованих на припинення такого насильства та запобігання йому повторному вчиненню.

Особливості ведення діяльності органів прокуратури у сфері ювенальної юстиції визначаються **наказом Генерального прокурора «Про особливості виконання функцій прокуратури з питань захисту інтересів дітей та протидії насильству»** від 4 листопада 2020 року № 509, у якому зазначається, що при допиті дитини, потерпілої від сексуального насильства, треба враховувати вимоги Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція) (п. 6.2).

З метою зменшення негативного психологічного впливу на дитину (п. 6.3):

- ▶ вживати заходів щодо застосування під час допиту неповнолітньої особи аудіо- та/або відеофіксації слідчих дій;
- ▶ активно застосовувати визначену статтею 232 Кримінального процесуального кодексу України можливість проведення дистанційного досудового розслідування, зокрема допиту неповнолітнього потерпілого, свідка, згідно з правилами, передбаченими статтями 225–227, впізнання осіб чи речей відповідно до статей 228 та 229 цього кодексу;
- ▶ у всіх передбачених законом випадках для захисту прав неповнолітніх потерпілих, свідків звертатися до суду з клопотанням про їх допит поза залом судового засідання в іншому приміщенні з використанням відеоконференції згідно зі статтями 352–354 Кримінального процесуального кодексу України.

Отже, на врегулювання роботи з дітьми, зокрема тими, які стали свідками та/або жертвами насильства, спрямована низка законів та підзаконних актів, але залишаються аспекти, що не мають чіткого правового забезпечення. Мова в цьому випадку йде про застосування психологічних знань при роботі з наведеною категорією дітей.

I–1.4. Національне регулювання заходів на місці події

На законодавчому рівні сьогодні не встановлюється обов'язковості участі психолога на місці події, де потерпілою/свідком стала дитина. Проблема також у тому, що нормативно не закріплені вимоги до кваліфікації психологів, які залучаються при виїзді на місце події. За таких обставин, доволі часто особи, що проводять огляд місця події або беруть у ньому участь, самі застосовують наявні в них психологічні знання та навички. Роботу також ускладнює брак єдиного реєстру, до якого були б занесені дані про психологів, яких можна залучати до взаємодії з дитиною на місці події, а також їхню кваліфікацію.

Водночас, чинне законодавство не забороняє залучати психологів до участі в з'ясуванні обставин вчинення правопорушення при виїзді на місце події. Відповідно до ч. 1 ст. 256 КУпАП у протоколі про адміністративне правопорушення зазначають: дату і місце його складення, посаду, прізвище, ім'я, по батькові особи, яка склала протокол; відомості про особу, яку притягають до адміністративної відповідальності (у разі її виявлення); місце, час вчинення і суть адміністративного правопорушення; нормативний акт, який передбачає відповідальність за це правопорушення; прізвища, адреси свідків і потерпілих, прізвище викривача (за його письмовою згодою), якщо

вони є; пояснення особи, яку притягають до адміністративної відповідальності; інші відомості, необхідні для розв'язання справи.

«Доказами у справі про адміністративне правопорушення, є будь-які фактичні дані, на основі яких у визначеному законом порядку орган (посадова особа) встановлює наявність чи відсутність адміністративного правопорушення, винність даної особи в його вчиненні та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи. Ці дані серед іншого, встановлюються протоколом про адміністративне правопорушення, поясненнями особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, потерпілих, свідків, висновком експерта ...» (ч. 1 ст. 251 КУпАП).

Відповідно до ч.ч. 1–3 ст. 237 КПК України з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення слідчий, прокурор проводять огляд місцевості, приміщення, речей та документів. Огляд житла чи іншого володіння особи проводиться згідно з правилами цього Кодексу, передбаченими для обшуку житла чи іншого володіння особи. Для участі в огляді може бути запрошений потерпілий, підозрюваний, захисник, законний представник та інші учасники кримінального провадження. З метою одержання допомоги з питань, що потребують спеціальних знань, слідчий, прокурор для участі в огляді може запросити спеціалістів.

Механізм взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, закладів освіти, охорони здоров'я, соціального захисту населення, інших закладів та установ під час забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, зокрема дітей, які постраждали від жорстокого поводження, під час виявлення, розгляду звернень і повідомлень про таких дітей, забезпечення їхньої безпеки, а також надання необхідної допомоги з урахуванням потреб визначається Порядком забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, зокрема дітей, які постраждали від жорстокого поводження (затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 1 червня 2020 р. № 585) згідно з п. 14 з метою збору об'єктивної інформації про складні життєві обставини дитини, яка досягла того віку та рівня розвитку, коли може висловити свою думку, з нею проводиться бесіда під час проведення оцінювання її потреб у соціальних послугах, а також під час оцінювання рівня її безпеки.

Бесіда повинна проводитися протягом не більше ніж двох годин на день з перервою (безперервно – не більше ніж години). Тривалість бесіди визначається з урахуванням віку та індивідуальних особливостей дитини, рівня її розвитку. Бесіда проводиться в безпечному місці та/або у спеціально створених безпечних умовах (зокрема за відсутності кривдника), зокрема із застосуванням методики "Зелена кімната".

Бесіда може проводитися за участю представника служби у справах дітей, органу Національної поліції, педагога або психолога, а в разі потреби – лікаря, інших осіб, які мають відповідну кваліфікацію або пройшли відповідне навчання щодо особливостей проведення такої бесіди з дітьми різних категорій і за присутності та/або за згодою батьків, іншого законного представника (якщо вони не кривдники дитини). В інтересах дитини для мінімізації негативного впливу на її емоційний стан та психічне здоров'я, а також з метою недопущення її повторної психологічної травми бесіда з дитиною проводиться один раз. У разі потреби повторну бесіду проводять зазвичай одні й ті ж особи.

Розділ II

ОПИТУВАННЯ/СПІЛКУВАННЯ НА МІСЦІ ПОДІЇ ДЛЯ ФАХІВЦІВ ОПЕРАТИВНОГО РЕАГУВАННЯ

II-1. Операційні інструкції для диспетчерів поліції

Диспетчери поліції грають важливу роль як працівники першої лінії. Вони важлива ланка між громадами, зокрема їхніми наймолодшими представниками, і поліцією та службами порятунку. Обов'язок диспетчера полягає в тому, щоб дізнатися якнайбільше інформації під час виклику, щоб фахівці оперативного реагування мали змогу ефективно й дієво відреагувати на інцидент. З огляду на те, що деякі виклики можуть стосуватися інцидентів, де час має критичне значення, для диспетчера поліції навички отримання потрібної інформації в умовах тиску, при цьому гарантуючи безпеку заявника, надважливі, щоб ефективно надавати пріоритету певним викликам та ініціювати виїзд поліції, що, своєю чергою, означає врятувати людські життя.

Диспетчери поліції іноді можуть отримувати виклики від дітей. Тому вони повинні пройти навчання щодо спілкування з різними категоріями заявників, зокрема дітьми, щоб бути здатними правильно донести дитині інформацію, зважаючи на її ймовірний вік і рівень розвитку, правильно розтлумачити відповідь дитини й належно оцінити ситуацію на місці події.

Відповідаючи на виклик від дитини, диспетчер повинен ставитися до нього серйозно. Неприйнятно вважати, що дитина просто «грається з телефоном».

Спілкуючись із дітьми, диспетчери повинні:

- ▶ представитися, назвавши дитині своє ім'я, і використовувати ім'я дитини під час виклику;
- ▶ вживати лексику, яку дитина розуміє, уникаючи зневажливої розмови з дитиною;
- ▶ говорити з дитиною спокійно;
- ▶ якщо дитина застосовує нечіткі фрази, як-от «сталося щось погане», попросити її роз'яснити, намагаючись не бути настирливими, нетерплячими чи нав'язливими;
- ▶ якщо дитина не знає, де вона перебуває, оцінити ситуацію, щоб встановити, чи безпечно для дитини подивитися навколо, і якщо так, попросити дитину пошукати предмети, які можуть містити адресу (конверти, коробки тощо).

Диспетчер повинен намагатися залишатися на лінії впродовж усієї процедури передання виклику, якщо телефонує дитина та

- a) вона погоджується залишатися на лінії;
- b) це не загрожує безпеці заявника.

Диспетчер може покласти слухавку, після того, як будуть виконані описані нижче дії:

- a) Дитина більше не хоче залишатися на лінії.
- b) З дитиною зв'язався фахівець оперативного реагування.

- с) Фахівець оперативного реагування повідомив диспетчера, що більше не потрібно залишатися на лінії.

Під час спілкування з дітьми, особливо в разі травматичних інцидентів, дуже важливо проявляти терпіння. Якщо малолітня дитина повідомляє про травматичний інцидент (як-от домашнє насильство над близькою людиною), дитина може говорити незв'язно. У такому разі диспетчер повинен терпеливо й методично випитувати в дитини основну інформацію, водночас намагаючись заспокоїти її, та постійно оцінювати ситуацію, щоб гарантувати, що безпеці дитини нічого не загрожує.

Як зазначено, розмовляючи з дитиною, диспетчер повинен намагатися підтримати дитину. Однак не повинен давати обіцянок, які поліція буде не в змозі виконати.

Приклад доброї практики: *«Ми невдовзі будемо там і зробимо все можливе, щоб твоя матуся була в безпеці».*

Приклад поганої практики: *«Ми невдовзі будемо там і врятуємо твою матуся».*

Відповідаючи на виклики про домашнє насильство від дорослих, диспетчер повинен спробувати дізнатися, чи присутні в приміщенні діти. Якщо заявник відповідає ствердно, диспетчер повинен запитати кількість дітей та їхній вік.

II–2. Операційні інструкції для фахівців оперативного реагування: фахівці екстреного реагування, групи з протидії домашньому насильству «ПОЛІНА», працівники ювенальної превенції тощо.

Фахівці оперативного реагування, зокрема поліція й екстрені служби, зобов'язані захищати дітей від шкоди. Фахівці оперативного реагування повинні дотримуватися принципу, за яким добробут дитини має визначальне значення під час реагування на інцидент і в подальших заходах.

II–2.1. Виїзд групи реагування на інцидент

Якщо з виклику очевидно, що

- a) інцидент – імовірний злочин і
- b) на місці події може бути присутня дитина, незалежно від ознак того, чи ця дитина може бути свідком інциденту чи постраждати від безпосередньої шкоди внаслідок нього,

орган реагування повинен докласти зусиль, щоб гарантувати, що принаймні один із фахівців оперативного реагування має відповідне підготування щодо захисту дітей. Якщо можливо, фахівець оперативного реагування повинен бути протилежної статі.

Якщо виклик містить ознаки того,

- a) що під час інциденту присутня дитина, яка
- b) зазнала безпосередньої шкоди або стала свідком серйозного насильства,

орган оперативного реагування повинен докласти зусиль, щоб залучити психолога (наприклад, місцевого кризового центру чи центру психологічної підтримки) безпосередньо до групи оперативного реагування або забезпечити його доступність на зміні для негайного втручання після інциденту (залежно від потреби).

II-2.2. Процедура на місці події

Реагуючи на виклики щодо домашнього насильства, незалежно від того, хто звернувся по допомогу, і згадок щодо дітей-жертв, фахівці оперативного реагування повинні визначити таке:

- a) чи на місці інциденту була присутня дитина;
- b) чи дитина постійно проживає за адресою, де стався інцидент.

Визначаючи ці обставини, фахівці оперативного реагування повинні запитати, чи за адресою проживають діти, а також звернути увагу на ознаки присутності дітей, як-от дитячий одяг та іграшки. Якщо фахівцям оперативного реагування повідомили, що на місці події є діти, вони повинні особисто поспілкуватися з кожною дитиною, щоб переконатися, що діти в безпеці та неущкоджені.

Фахівці оперативного реагування повинні записати такі дані про кожну дитину, яка була присутня

- a) під час інциденту чи
- b) постійно проживає за відповідною адресою, незалежно від того, чи була дитина присутня під час інциденту;
- c) ПІП;
- d) дату народження;
- e) стать;
- f) ПІП і адресу основного опікуна;
- g) школу або дошкільний заклад, який відвідує дитина;
- h) відомості про стан дитини й обставини, зокрема про особисту гігієну, стан харчування, здатність спілкуватися, травми та поведінку.

Рішення щодо того, чи розмовляти з дитиною, залежить від обставин. Якщо дитина не знає про інцидент (наприклад, він стався між дорослими в домогосподарстві, поки дитина спала), зазвичай бажано, щоб фахівці не спілкувалися з дитиною на місці події.

Якщо дитина знає або здається, що вона знає про інцидент, фахівці оперативного реагування повинні поговорити з дитиною, щоб переконатися, що вона в безпеці. Можна поставити додаткові запитання, але вони мають обмежуватися встановленням місця скоєння злочину й особи підозрюваного та його місцеперебування. Інших конкретних запитань ставити не потрібно. Розмовляючи з дитиною, важливо надати їй можливість висловитися, не перебиваючи її.

Фахівці повинні розмовляти з дитиною, якщо існує безпосереднє занепокоєння щодо її безпеки та добробуту. При цьому вони повинні уникати прямих допитів і обмежитися під час бесіди загальними запитаннями про добробут дитини й запевненнями для неї. Якщо під час загальних бесід у фахівців з'являються обґрунтовані підозри щодо ймовірної загрози безпеці дитини, вони повинні продовжити розмову за протоколом.

Фахівцям оперативного реагування не потрібна згода батьків чи законного опікуна дитини, щоб розмовляти з нею. Однак, якщо один із батьків чи інший дорослий відмовляється дозволити дитині поговорити з фахівцями, згідно з операційною практикою, не потрібно наполягати, а натомість зареєструвати відмову в протоколі реагування на інцидент. У такому разі фахівці повинні далі передати справу органам опіки та піклування, щоб він міг проконтролювати добробут дитини.

Якщо наслідки домашнього насильства передбачають затримання, фахівці оперативного реагування повинні діяти обережно, щоб уникнути додаткової травматизації дитини необхідністю бути свідком затримання одного з батьків чи іншого члена родини. Краще в цьому випадку проконсультуватись із психологом.

II–2.3. Процедура в разі, коли з'являється занепокоєння щодо безпеки чи добробуту дитини

Якщо у фахівців оперативного реагування з'являється занепокоєння щодо безпеки або добробуту дитини, вони повинні негайно сповістити відділ поліції, відповідальний за розслідування інцидентів насильства стосовно дітей.

Якщо існують обґрунтовані підозри щодо того, що залишившись удома, дитина зіткнеться з неминучою загрозою шкоди або подальшої шкоди, фахівці оперативного реагування повинні скористатися поліційними повноваженнями щодо захисту, які навіть можуть передбачати екстрене вилучення дитини.

II–2.4. Негайне кризове втручання та заспокоєння жертви

Втручання відразу після злочину передбачає два тісно взаємопов'язані етапи:

- a) екстрене втручання;
- b) заспокоєння жертви.

Етап заспокоєння жертви часто тісно взаємопов'язаний з екстремим реагуванням, а іноді його неможливо чітко відрізнити від останнього.

Фахівці екстреного реагування, зокрема поліція та служби порятунку, повинні мати відповідне підготування, щоб допомагати заспокоювати жертву на місці злочину. Доброю практикою вважається тісна взаємодія між відділами поліції та місцевими кризовими центрами чи центрами психологічної підтримки, створення схеми (можливо, на основі договору про взаєморозуміння), за якою окрему групу реагування можна швидко об'єднати з черговим психологом чи спеціалістом із кризового втручання, щоб вони могли разом виїхати на місце події в разі, коли очікується високий психологічний вплив злочину (див. пункт II–2.1. *Виїзд групи реагування на інцидент* вище).

Пам'ятайте, що заспокоєння дитини-жертви до проведення бесіди поліцією може збільшити обсяг корисної інформації, отриманої під час такого опитування.

Заспокоєння жертви починається після того, як задоволено найелементарніші екстрені потреби, як-от дитину-жертву вилучено з небезпечної ситуації та перевезено до лікарні.

Необхідне на цьому етапі реагування має зосереджуватися на такому:

- a) зменшення страху та допомога в тому, щоб почуватися в безпеці;
- b) запевнення дитини в тому, що вона зрештою зможе адаптуватися до ситуації;
- c) надання дитині негайної допомоги, зокрема екстрене скерування;
- d) пояснення дитині зрозумілою для неї мовою відповідно до її віку та рівня розвитку, чого вона може очікувати далі у зв'язку з подальшим розслідуванням.

Розділ III

МЕТОДИКА ОПИТУВАННЯ ДІТЕЙ У МЕЖАХ РОЗСЛІДУВАННЯ

III-1. Дружнє до дитини облаштування в приміщенні, де проводять опитування. Протоколи про присутність сторонніх осіб усередині та/чи за межами приміщення. Документування протоколів

III-1.1. Дружнє до дитини приміщення, де проводять опитування

Наразі в Україні існує так звана «Зелена кімната» – метод опитування дітей, що потрапили в систему правоохоронних органів, зокрема жертв і свідків. Методику втілюють на основі мережі з 21 спеціальної облаштованої «Зеленої кімнати» по всій країні, де підтримують середовище, яке запобігає повторній віктимізації дитини. «Зелені кімнати» облаштовані технічними засобами, які дають слідчому змогу належно записувати бесіду, що сприяє запобіганню повторних опитувань (див. огляд практики України в цій сфері в кінці цього розділу).

Якщо дитину, яка стала жертвою чи свідком насильства, опитують за межами «Зеленої кімнати», приміщення, де відбувається опитування, має якомога більше відповідати описаним нижче критеріям.

- a) Бути просторим, але не надто великим, щоб дитина не відчувала агарофобії. Стеля не повинна бути надто високою. Якщо як кімнату для опитування використовують приміщення зі стелею висотою понад 3 метри, потрібно встановити підвісну стелю.
- b) Бути облаштованим пристосованими для дітей меблями двох розмірів, щоб на них могли зручно влаштуватися молодші та старші діти, а також особи, які проводять опитування. Меблі мають бути неяскравих кольорів, які в Україні вважаються гендернонейтральними. Меблі повинні дозволяти фахівцю, який проводить опитування та дитині будь-якого віку спілкуватися на рівні очей. Дуже бажано віддавати перевагу органічним формам меблів над предметами з кутами.
- c) Бути звукоізолюваними, щоб блокувати зовнішній шум. Якщо в приміщенні, що використовується як кімната для опитування, неможливо звукоізолювати стіни, варто встановити пристрій, що створює білий шум, за межами кімнати біля входу в неї.
- d) Бути добре освітленим і мати джерело природного світла. Джерела штучного світла мають бути рівномірно розподілені й мати достатню інтенсивність освітлення. Потрібно уникати надто тьмяного чи яскравого освітлення. Скільки це можливо, рекомендовано використовувати освітлення, що регулюється.
- e) Стіни повинні бути пофарбовані однотонними, неяскравими, світлими пастельними кольорами. Не варто робити стіни білими. На стінах можна розвісити дружні до дітей фотографії. Такі фото повинні містити візерунки або зображати нейтральні дружні до дітей сцени. Не варто використовувати фантазійні чи науково-технічні зображення.
- f) Кімната для опитування повинна мати предмети комфорту, як-от покривала та подушки м'яких, але насичених кольорів, а також іграшки для дітей різного віку. Однак кількість

іграшок, як-от плюшевих тваринок, варто обмежити, щоб уникнути непотрібних джерел відволікання уваги.

- g) Усі предмети, розміщені в кімнаті для опитування, мають бути безпечні. Заборонено використовувати предмети, які можуть розбитися, мають гострі краї чи складаються з дуже дрібних частин (як-от іграшки). Електричні розетки мають бути закриті захисними кришками. Кабелі, блоки живлення й інше офісне приладдя повинні бути розміщені так, щоб не заважати дитині або спеціалістам. Не можна залишати відкриті кабелі та дроти, вони мають бути належно закріплено (наприклад, через використання системи упорядкування дротів під підлогою чи кришки для кабелів).
- h) Якщо в кімнаті є відеокамера, вона має бути розміщена в недосяжному для дітей місці. Камера може бути прикрита, однак у такому разі дитині все одно потрібно сказати про те, що її записують (див. розділ III–1.2, *Документація. Аудіо-/відеозапис* нижче).

Нижче наведено деякі приклади дружніх до дітей приміщень для опитування в установах «Барнхаусу».

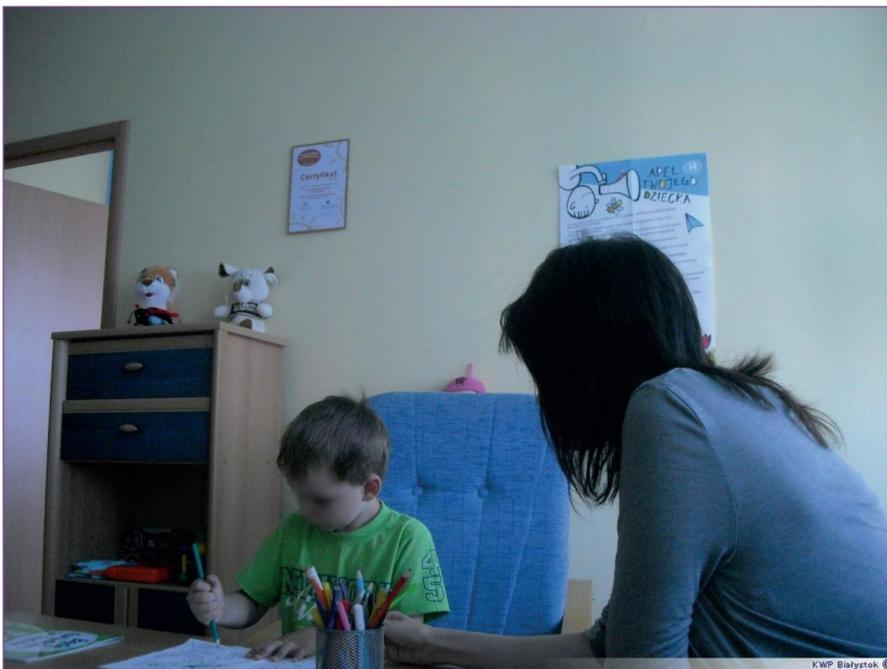
Кімната для опитування в «Барнхаусі», Ісландія, (childcircle.eu).

Кімната для опитування в «Барнхаусі» в Тромсе, Норвегія, (statensbarnehus.no).

Дружня до дитини кімната для опитування (так звана «Блакитна кімната» чи Niebieski Pokój), Chełmno, województwo kujawsko-pomorskie, Польща (kujawsko-pomorska.policja.gov.pl).

Дружня до дитини кімната для опитування (так звана «Блакитна кімната» чи Niebieski Pokój), Suwałki, województwo podlaskie, Польща (podlaska.policja.gov.pl/).

В Україні, у м. Києві, 2009 року на базі притулку для дітей служби у справах дітей (нині Центр соціально-психологічної реабілітації дітей №1) обладнана спеціальна кімната. Відкриття кімнати стало можливим завдяки проєктові «Впровадження пілотної моделі структурної профілактики насильства щодо дітей», що впроваджувала Всеукраїнська благодійна організація «Український фонд «Благополуччя дітей» (2008–2009 рр.) у партнерстві з Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту, Київською міською службою у справах дітей, Київським міським центром соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді тощо за підтримки міжнародної організації «Brot für die

Welt» (Німеччина). Приміщення дістало назву «Дружньої кімнати», воно облаштоване за відповідними європейськими стандартами та рекомендаціями роботи з дітьми. Організація кімнати (окремі приміщення для опитування та для спостереження за дитиною фахівцями (співробітниками поліції, суддями та ін.), віденське дзеркало, система комунікації між кімнатами, відео- та аудіозапис опитування, зручні меблі для дітей і дорослих, іграшки) сприяє створенню комфортної та безпечної атмосфери для дитини.

Дружня до дитини кімната, м. Київ

III-1.2. Документація. Аудіо-/відеозапис

Для цілей документування бесіди з дітьми – жертвами чи свідками злочину потрібно записувати. Перш ніж розпочинати запис, дитину потрібно поінформувати про це, використовуючи дружню до дитини лексику, що відповідає її вікові та рівневі розвитку. Дитині потрібно дати можливість ставити запитання, щоб роз'яснити мету запису та його цільову аудиторію, якщо такі запитання в дитини будуть.

III-1.3. Присутність сторонніх осіб у кімнаті для опитування дитини

У цих Методичних рекомендаціях «сторонніми особами» вважаються особи, що не є представники правоохоронних органів, психологи чи представники державного органу опіки та піклування. Присутність сторонніх осіб, зокрема батьків чи інших осіб, що супроводжують дитину, усередині кімнати для роботи з дітьми, не завжди бажана, бо це може перешкоджати бесіді, а деколи явно суперечити найкращим інтересам дитини. Можливість обмеження участі законного представника у виконанні окремих слідчих (розшукових) дій або усунення його від участі в кримінальному провадженні передбачена ч. 3 ст. 227 КПК України.

Нижче описано загальні рекомендації щодо присутності батьків чи інших осіб, які супроводжують дитину.

- a) Дитина в жодному разі не повинна бути в супроводі одного з батьків чи законного опікуна, якщо ця особа, ймовірно, є кривдник. У такому разі особою, присутності якої вимагає Кримінальний процесуальний кодекс України, має бути представник органу опіки та піклування.
- b) Якщо така особа не ймовірний кривдник, рішення щодо доцільності її присутності має ґрунтуватися на оцінці ситуації дитини та ризику потенційного втручання в слідче опитування. Таке оцінювання має проводитися на етапі планування опитування (див. розділ III-2. *Планування опитування*).
 - i. Якщо оцінювання показує, що дитина сильно травмована та/чи має такі спеціальні потреби, що її опитування без присутності особи, яка її супроводжує, суперечитиме найкращим інтересам дитини, такій особі має бути дозволено залишитися в кімнаті.

- ii. Якщо результати оцінювання покажуть, що опитування без присутності представника не суперечить найкращим інтересам дитини, а присутність цієї особи в кімнаті для опитування обґрунтовано загрожуватиме бесіді (наприклад, у справах про сексуальні злочини, де дитина може відчувати сором чи дискомфорт, розповідаючи деталі в присутності члена родини; чи в ситуаціях, коли представник хоч і не ймовірний кривдник, може бути зацікавлений у тому, щоб перешкодити дитині розповісти все), представник повинен залишитися в зоні очікування за межами кімнати для опитування. У такому разі особою, присутності якої під час опитування вимагає Кримінальний процесуальний кодекс України, має бути представник державного органу опіки та піклування.

Роль представника, який присутній у кімнаті для опитування, завжди має обмежуватись емоційною підтримкою дитини. Представник не має права брати участь в опитуванні, тобто ставити запитання чи заперечувати проти поставлених запитань. Ця вимога також поширюється на осіб, призначених державним органом опіки та піклування.

Якщо представникові дозволено залишитися в кімнаті для опитування, до початку опитування йому потрібно детально пояснити його роль і чинні обмеження під час опитування.

III–1.4. Присутність сторонніх осіб за межами кімнати для опитування дітей

Рекомендовано, щоб за межами кімнати для опитування, скільки це можливо, перебували фахівці з повноваженнями щодо розслідування та захисту дітей і спостерігали за опитуванням. Якщо відбувається таке спостереження, про це потрібно повідомити дитину, використовуючи дружню до неї лексику, що відповідає віковій та рівневій розвитку дитини. Дитині потрібно дати можливість ставити запитання, щоб роз'яснити мету спостереження та ролі спостерігачів, якщо такі запитання в дитини будуть.

Якщо слідчий, що проводить опитування, потребує допомоги представників правоохоронних органів чи служби захисту дітей, які спостерігають за опитуванням, і має вийти з кімнати на деякий час, дитині потрібно пояснити, чому слідчий іде та коли повернеться, використовуючи для цього дружню до дитини лексику. Поки слідчого не буде, у кімнаті має залишатися фаховий психолог (спеціаліст-посередник). Камера має бути ввімкнена безперервно впродовж усього опитування, зокрема коли слідчий покине кімнату.

III–2. Планування опитування

III–2.1. Первинний збір інформації

До початку опитування слідчий повинен спробувати отримати якнайбільше інформації щодо розповідей дитини, а також додаткові відомості про оточення дитини, ситуацію в родині, стан здоров'я й інші чинники, які можуть впливати на розроблення стратегії опитування.

До джерел інформації можуть належати, зокрема, такі фахівці, які мають безпосередні знання щодо становища дитини чи деяких його аспектів:

- a) фахівці оперативного реагування;
- b) представники соціальних служб;
- c) медичні працівники;

- d) персонал і адміністрація школи чи дошкільного закладу.

Крім того, джерелами документальної інформації, необхідної для планування опитування, можуть також бути:

- a) поліційні протоколи про заходи реагування;
- b) матеріали справи в соціальній службі;
- c) медичні висновки;
- d) документація школи/дошкільного закладу.

Інформація про дитину-жертву, яка розповіла про це, зібрана на етапі планування опитування, має містити, залежно від ситуації:

- a) відомості, повідомлені дитиною джерелу інформації до моменту розповіді про інцидент, які мають стосунок до поточної ситуації, зокрема точні слова, вжиті дитиною, якщо це можливо;
- b) чинники, які спонукали до зізнання;
- c) реакцію на зізнання батьків/законних опікунів/інших піклувальників дитини;
- d) будь-які зміни в зовнішності, поведінці та стані здоров'я дитини після зізнання.

Інформація про дитину-жертву, яка не розповіла про це, зібрана на етапі планування опитування, має містити, залежно від ситуації:

- a) ім'я особи, яка повідомила про інцидент чи дані про те, як виявлено ймовірний злочин;
- b) чинники, які, ймовірно, перешкоджають дитині зізнатися;
- c) реакцію на зізнання/виявлення злочину батьків/законних опікунів/інших піклувальників дитини;
- d) будь-які зміни в зовнішності, поведінці та стані здоров'я дитини після зізнання/виявлення злочину.

Інформація, зібрана на етапі планування опитування щодо всіх дітей-жертв, повинна містити, залежно від обставин:

- a) імена та контактні дані батьків/законних опікунів/інших піклувальників дитини;
- b) житлові умови дитини, зокрема розмір і склад домогосподарства; історію недогляду; історію розладів у стосунках батьків (зокрема, суперечки щодо опіки, домашнє насильство тощо);
- c) попередні травми, зокрема насильство щодо дитини вдома чи поза ним у минулому;
- d) домашнє насильство щодо братів або сестер дитини в минулому;
- e) у минулому проблеми з психічним здоров'ям у родині та/чи в близькому оточенні дитини;
- f) у минулому залежність від шкідливих речовин (зокрема алкоголю та психоактивних речовин) у родині та/чи в близькому оточенні дитини;
- g) попередні судимості будь-кого з членів родини дитини;
- h) рівень підтримки, який дитина має від батьків/законних опікунів/інших піклувальників (зокрема, історію невиконання батьківських обов'язків);
- i) доступ імовірного кривдника до дитини;
- j) стан здоров'я дитини, зокрема хронічні захворювання, нервово-психічні розлади та/або інвалідність. Ця інформація не повинна обмежуватися лише офіційним діагнозом і має містити будь-які відомості про підозрювані, однак ще не діагностовані нервово-психічні розлади.

III–2.2. Координування перед опитуванням між слідчим і фаховим психологом (спеціалістом-посередником)

Слідчий і фаховий психолог (спеціаліст-посередник), призначений у справі, повинні ретельно координувати на етапі планування свої ролі під час опитування. У зв'язку з цим вони повинні передбачити динамічну адаптацію до поведінки дитини та вербальних/невербальних проявів під час опитування на основі протоколу слідчого опитування, описаного в розділі III–3. *Протокол слідчого опитування* нижче.

Слідчий зберігає за собою загальну відповідальність за опитування. Він вважається старшим, незалежно від того, хто озвучує запитання під час опитування.

Слідчий і фаховий психолог (спеціаліст-посередник) повинні на етапі планування вирішити на основі зібраної інформації, кому з них доцільніше ставити запитання під час опитування. Деякі чинники, які можна враховувати, ухвалюючи це рішення, можуть охоплювати вік і стать дитини, характер стверджуваної віктимізації; стать слідчого та фахового психолога (спеціаліста-посередника); попередній досвід слідчого та спеціальне підготування в опитуванні дітей у межах розслідування.

На етапі планування фаховий психолог (спеціаліст-посередник) повинен намагатися зробити свій внесок у характер і формулювання запитань. Однак попри вжиті формулювання, фаховий психолог (спеціаліст-посередник) ніколи не повинен навмисно чи недбало викривляти запитання або ставити запитання, які не були явні погоджено на етапі планування.

III–3. Протокол слідчого опитування

Діти, навіть віком з роки, здатні повідомити доволі точні відомості про особистий досвід. Однак отримання таких відомостей вимагає істотних навичок; бесіда, під час якої не враховано особливості розвитку дітей, зокрема їхню високу навіюваність, загрожує тим, що не будуть отримані зізнання чи отримані відомості не матимуть доказової цінності й можуть дійсно бути цілком оманливими, попри можливу наявність багатьох деталей.

Протокол слідчого опитування дослідження Національного інституту здоров'я дитини та розвитку людини (NICHD)², на якому засновується протокол нижче, розроблено з урахуванням підводних каменів, яких багато під час процедури опитування дітей. Як зазначено в протоколі веб-сайту, його розроблено з урахуванням питань розвитку дитини, як-от мовних навичок, пам'яті, навіюваності, криміналістичних потреб, поведінки фахівця, який проводить опитування, наслідків стресу та травми. Це продукт міждисциплінарної команди, до якої входять дослідники, інтерв'юери, працівники поліції, фахові юристи, що дотримуються доказового підходу до опитування в кримінальному провадженні. Протокол ефективний у використанні з дітьми-жертвами сексуального та/чи фізичного насильства.

III–3.1. Слідче опитування дітей: мета й загальні характеристики

Слідче опитування дитини – це чутливий до рівня розвитку та юридично обґрунтований спосіб збору фактичних відомостей про звинувачення в злочині. Цю бесіду проводить належно підготовлений, нейтральний фахівець (наприклад, фаховий психолог (спеціаліст-посередник)), який у межах процедури слідства використовує методи дослідження, засновані на практиці.

2 <http://nichdprotocol.com/> (востаннє відвідано 22 грудня 2020 року).

На відміну від клінічної бесіди (наприклад, бесіди, яку проводить психотерапевт, соціальний працівник чи консультант, що намагається виявити й оцінити фізичні та психологічні потреби жертви й пропонує лікування для цих потреб), слідче опитування має на меті отримання точних фактів, які будуть прийнятні в суді як докази. Це означає, що опитування потрібно проводити таким способом, щоб отримати від жертви повні й точні відомості про події.

Незалежно від використаного протоколу, добрій практиці слідчого опитування дитини притаманні такі ознаки:

- а) характер опитування з перевіркою гіпотези** (а не підтвердження гіпотези): на практиці, це означає, що завдання інтерв'юера полягає в тому, щоб виключити альтернативні пояснення окремих звинувачень (наприклад, застосування терміна, що передбачає навмисне завдання фізичного болю, можна пояснити болем, який був завданий під час звичної медичної процедури);
- б) підхід, орієнтований на дитину:** поки фахівець, який проводить опитування, спрямовує хід бесіди, дитина ухвалює рішення щодо вибору лексики та змісту бесіди. Зокрема, фахівці, які проводять опитування повинні бути обережні й не пропонувати альтернативні події чи тлумачення (наприклад, робити такі коментарі, як *«Мабуть, тобі було страшно»*, неприйнятно, бо додає стороннє тлумачення в оповідь дитини).

III–3.2. Поведінка та спілкування фахівця, який проводить опитування: загальні рекомендації

Фахівець, який проводить опитування повинен дотримуватися низки рекомендацій щодо своєї поведінки та спілкування під час опитування всіх дітей-жертв і свідків злочину, незалежно від віку дитини та характеру віктимізації. Зокрема, фахівець, який проводить опитування повинен:

- а) намагатися створити й підтримувати розслаблену атмосферу;
- б) утримуватися від емоційних реакцій на заяви дитини;
- в) ніколи не пропонувати тлумачення словам дитини (наприклад, неприйнятно говорити: *«Я знаю, як тобі було складно»*); це не означає, що він не повинен визнавати почуття дитини, однак визнання почуттів дитини має відбуватися без тлумачень чи коментарів щодо них;
- г) не мотивувати дитину маніпуляціями до співпраці (наприклад, неприйнятно говорити: *«Пройдімося цими запитаннями, а тоді я дам тобі склянку соку»*; панібратські коментарі, як-от *«Ми ж добрі друзі, хіба ні?»*, належать до тієї ж категорії неналежних мотивувальних коментарів, їх потрібно уникати);
- д) не давати обіцянок, яких не зможе виконати, і не створювати марних очікувань;
- е) утримуватися від торкання дитини та/чи вторгнення в її особистий простір;
- ж) не витріщатися на дитину, тобто уникати тривалого зорового контакту;
- з) уникати слів, які передбачають гру чи вдавання (наприклад, неприйнятно використовувати такі слова, як *«уяви»* чи *«вдай»*);
- и) уникати виправлень поведінки дитини, якщо вона явно не перешкоджає поведінці фахівця, який проводить опитування; у такому разі останній повинен спробувати обережно переспрямувати увагу дитини (наприклад, *«Тебе було не дуже добре чути, тому мені допоможе, якщо ти розповіси голосніше»*); водночас фахівець, який проводить опитування ніколи не повинен виправляти поведінку, яка стала наслідком тривоги та відсторонення (наприклад, якщо дитина метушиться або грається з об'єктом, таку поведінку не потрібно виправляти, бо вона стратегія подолання; це особливо стосується дітей з розладом аутистичного спектра, які можуть займатися так званою «автостимуляцією» чи

самостимуляційною поведінкою, як-от повторюване розмахування руками чи розхитування, – це спосіб послабити стрес чи тривогу. Також див. розділ III–4.1. *Опитування дітей із РАС*).

III–3.3. Типи запитань. Вербальне та невербальне мовлення

Незалежно від того, який протокол слідчого опитування використовується, фахівець, який проводить опитування застосовує низку методів отримання повних і точних відомостей про події від дитини. Для застосування цих методів потрібно розуміти дитячу психологію, щоб ставити запитання способом, який не буде заплутувати, залякувати чи спонукати дитину дати вже наперед визначену відповідь. Для цього також потрібна здатність тлумачити відповіді дитини, як вербальні, так і невербальні.

Загалом під час слідчих опитувань дітей застосовується так звана концепція «цикл піщаного годинника». Це означає, що фахівець, який проводить опитування поступово переходить від відкритих до цілеспрямованіших запитань, а потім знову повертається до відкритих запитань у кінці опитування.

Нижче наведено коротку типологію запитань, зокрема тих, які рекомендовані та яких потрібно уникати, а також відповідні пояснення.

Відкриті запитання: це скорше словесні пропозиції, а не запитання. Вони активують **спогади в пам'яті**.

Приклад: *«Розкажи про все, що сталося, із самого початку й до кінця».*

Після відкритих запитань часто йдуть спонукання до конкретніших відомостей.

Приклад: *«Що сталося далі?»*

Цілеспрямовані запитання: зосереджуються на певній особі, об'єкті, місці чи обставині. Вони активують **пам'ять розпізнавання**. Ці запитання використовують, коли дитина вже розповіла всі спогади. Важливо, щоб цілеспрямовані запитання ставили лише для отримання деталей щодо інформації, яку дитина вже згадала. Якщо цілеспрямоване запитання ставлять щодо даних, про які дитина не згадувала, воно стає недоречним, бо може спрямовувати дитину (навіювати їй думки).

Приклад: *«Де ти був(-ла), коли тато вдарив маму?»*

Закриті запитання: це ті запитання, на які можна відповісти «так» або «ні», а також ті запитання, де особа, яка проводить опитування дає дитині список варіантів на вибір (запитання з попередньо визначеними відповідями).

Приклади: *«Чи хотів твій учитель, щоб про це дізналися інші?»*

«Це було один раз, двічі чи частіше?»

Закриті запитання потрібно застосовувати обережно. Загалом вони доречні лише для роз'яснення вже зроблених зізнань чи запитань, які дитина належно не зрозуміла. Запитань із попередньо визначеними відповідями, які не передбачають відкритих варіантів відповіді, потрібно уникати, бо вони ефективно змушують дитину вибрати серед запропонованих варіантів, навіть якщо жоден із них не правильний.

Приклад доброї практики запитання з попередньо визначеними варіантами відповіді: *«Це сталося один раз, двічі чи більше разів?»*

Приклад поганої практики запитання з попередньо визначеними варіантами відповіді: *«Це сталося один раз, двічі чи тричі?»*

Парні відкриті запитання: підказки, які йдуть після цілеспрямованих чи закритих запитань.

Приклад:

Цілеспрямоване запитання: *«Де тебе торкався вчитель?»*

Відповідь: *«Під спідницею»*

Парне відкрите запитання: *«Розкажи мені все про те, як він торкався тебе під спідницею»*

Навідні запитання: ті, які заохочують дитину дати попередньо визначену відповідь. Їх ніколи не варто використовувати.

Приклад: *«Мама вдарила тебе по голові, так?»*

Тлумачення невербального мовлення – важлива частина навичок фахівця, який проводить опитування. Тому важливо приділяти пильну увагу невербальним висловлюванням дитини.

Важливо зазначити, що невербальне мовлення може з деякою мірою впевненості передбачати вже на етапах перед основною частиною слідчого опитування, чи дитина розповість про стверджуване насильство пізніше, під час основного етапу. Дослідження показують, що діти, які не розповідають про свій досвід, виявляють пропорційно більшу фізичну відстороненість, ніж ті, які діляться своїм досвідом на вступному й основному етапах³.

Тому розуміння невербального спілкування дитини важливе, бо дозволяє рано визначити небажання зізнаватися, що дозволяє фахівцю, який проводить опитування змінити поведінку такої дитини, допомагаючи їй подолати первинне небажання розповісти про свої відчуття, надавши підтримку без навіювання, перш ніж на основному етапі буде порушене питання можливості насильства.

Також важливо розуміти, що використання невербальних підказок і видимий прояв емоцій неоднакові, а тому їх не варто поєднувати. Фахівець, який проводить опитування не повинен очікувати, що дитина, яка постраждала від сексуального насильства, обов'язково виявлятиме емоції під час бесіди. Дійсно, дослідження засвідчують, що діти – жертви сексуального насильства здебільшого під час слідчих опитувань застосовують нейтральну, а не надмірно позитивну чи негативну емоційну мову⁴. Це стосується невербального та вербального спілкування. Тому фахівець, який проводить опитування ніколи не повинен сумніватися в правдивості зізнання, якщо його зроблено з використанням нейтральної емоційної мови.

Крім того, вік, стать і стосунки зі стверджуваним кривдником також впливають на використання емоційної лексики, зокрема невербальних підказок. Старші діти можуть розмовляти емоційнішою лексикою, ніж молодші; дівчатка зазвичай емоційніші, ніж хлопчики; хоча діти, які постраждали від насильства з боку своїх батьків чи опікунів, використовуватимуть менш емоційну лексику, ніж ті, щодо яких насильство вчиняв не член родини⁵.

3 Katz C, Hershkowitz I, Malloy LC, Lamb ME, Atabaki A, Spindler S. Non-verbal behavior of children who disclose or do not disclose child abuse in investigative interviews. *Child Abuse Negl.* 2012 Jan;36(1):12–20. doi: 10.1016/j.chiabu.2011.08.006. Epub 2012 Jan 21. PMID: 22265935.

4 Wood, B., Orsak, C., Murphy, M., & Cross, H. J. (1996). Semistructured child sexual abuse interviews: Interview and child characteristics related to credibility of disclosure. *Child Abuse & Neglect*, 20(1), 81–92. doi:10.1016/0145–2134(95)00118–2.

5 Katz, C., Paddon, M.J. & Barnetz, Z. (2016). Emotional Language Used by Victims of Alleged Sexual Abuse During Forensic Investigation. *Journal of Child Sexual Abuse*, 25:3, 243–261, DOI: 10.1080/10538712.2016.1137666.

Хоча діти навряд чи спонтанно проявлятимуть емоції під час бесіди, розмова, під час якої заохочується вираження емоцій, може допомогти дітям краще зрозуміти очікування фахівця, який проводить опитування. Дослідження показали, що підтримка у вигляді запитань: «Які в тебе були почуття?», приводила до відповідей про внутрішні процеси. Кілька досліджень показали, що опитування, де надається підтримка, допомагають отримати точнішу інформацію, ніж нейтральні чи несприятливі бесіди, а також загалом довели позитивний зв'язок між підтримкою й інформативністю⁶.

До невербальних підказок належать мова тіла, вирази обличчя, рух очей, використання простору та тон голосу.

Жести належать до найпоширеніших форм невербального мовлення. Жести означають будь-який рух тіла, що несе в собі повідомлення, зокрема рух долонею чи рукою, поза, рухи голови. Жести можна інтегрувати з висловлюваннями чи використовувати без супроводу вербального мовлення. Жести часто виникають, коли вербальна мова не може передати потрібне значення. Деякі приклади жестів, які показують, що особа замкнена: затиснуті плечі, стиснуті в кулаки долоні й загалом напруженість м'язів.

Вирази обличчя: як і жести, вирази обличчя часто з'являються, коли вербальне мовлення нездатне передати потрібне значення. Нижче показано карту емоцій, розроблену, щоб допомогти фахівцям, які проводять опитування виявити відтінки емоцій у дітей.

Карта емоцій (автори: Margoudi, M.; Hart, J.; Adams, A. and Oliveira, M. (2016). Exploring Emotion Representation to Support Dialogue in Police Training on Child Interviewing. У виданні: Serious Games JCSG 2016, Lecture Notes in Computer Science 9894, Springer, с. 73–86.).

Рух очей, зокрема зоровий контакт, можуть надати фахівцю, який проводить опитування підказки, однак під час тлумачення зорового контакту завжди потрібно

6 Karni-Visel Y, Hershkowitz I, Lamb ME, Blasbalg U. Facilitating the Expression of Emotions by Alleged Victims of Child Abuse During Investigative Interviews Using the Revised NICHD Protocol. Child Maltreat. 2019 Aug;24(3):310–318. doi: 10.1177/1077559519831382. Epub 2019 Mar 17. PMID: 30879346.

пам'ятати про культурну специфіку, бо в деяких культурах він не заохочується. Тому важливо дізнатися про культурні особливості виховання дитини на етапі планування опитування.

Використання простору: це потужна підказка, що допомагає фахівцю, який проводить опитування зрозуміти кожну дитину та встановити зв'язок із нею. Також під час аналізу використання простору важливо пам'ятати про культурне підґрунтя дитини. Водночас фахівець, який проводить опитування повинен обережно, але послідовно підкріплювати належні кордони з дитиною (наприклад, якщо дитина демонструє неналежні особисті кордони, як-от сидіння на колінах, її потрібно обережно скерувати на своє місце).

Тон голосу допомагає фахівцю, який проводить опитування розшифрувати повідомлення, яке надсилає дитина, особливо якщо існують розбіжності між вербальним повідомленням і тоном голосу, яким це повідомлення доноситься (наприклад, дитина може сказати, що почувається щасливою, але її тон свідчатиме про протилежне). У всіх випадках суперечностей фахівець, який проводить опитування повинен ставити запитання, щоб роз'яснити їх причини.

III–3.4. Етапи опитування

Хоча існують різні моделі слідчого опитування, усі з них засновуються на принципі найкращих інтересів дитини. У контексті слідчого опитування акцент на найкращих інтересах дитини передбачає запобігання вторинній віктимізації через опитування й отримання найкращих доказів, щоб забезпечити найкраще правосуддя для дитини-жертви. Важливо, щоб принцип найкращих інтересів дитини служив мірилом для тих, хто проводить опитування, незалежно від його етапу.

Усі моделі слідчого опитування мають такі етапи:

- ▶ вступ, вказівки й налагодження відносин;
- ▶ спогади по суті та добровільні;
- ▶ додаткові запитання;
- ▶ завершення.

Після вибору часу і місця опитування дитини – жертви/свідка варто провести розподіл запланованої процесуальної дії на етапи, кожний з яких має певну мету та завдання. Виокремлюють такі фази опитування⁷.

7 Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство: Метод. посіб. / Автори-упоряд.: Д. Пурас, О. Калашник, О. Кочеміровська; Т. Цюман; за заг. ред. Т. Цюман. К.: ФОП КЛИМЕНКО, 2015. 114 с.

ФАЗИ ПРОВЕДЕННЯ ОПИТУВАННЯ ПОСТРАЖДАЛОЇ ДИТИНИ ПЕРЕД ПОЧАТКОМ ОПИТУВАННЯ

ПІДГОТОВЧА		
Мета фази: підготуватися слідчому та психологові (спеціалістові-посереднику), який буде залучений до опитування дитини – жертви/свідка насильства	Завдання фази: отримати інформацію про пізнавальний, соціальний та емоційний розвиток дитини – жертви/свідка, а також її найближчого оточення та сім'ї; розпланувати найважливіші теми, на які необхідно поговорити з дитиною в процесі опитування.	Хто виконує дії: психолог, який проводить діагностику дитини (наприклад, шкільний психолог); психолог (спеціаліст-посередник), який буде залучений до опитування дитини – жертви/свідка насильства, а також слідчий, який виконує провадження у справі

ПІД ЧАС ОПИТУВАННЯ

ВСТУПНА		
Мета фази: безпосереднє знайомство з дитиною, яке відбувається в спеціально обладнаному приміщенні, наприклад «Зеленій кімнаті»	Завдання фази: пояснити дитині мету зустрічі та ролі осіб, які проводять опитування, а також встановити контакт з нею; з'ясувати можливості дитини у сфері вербалізації сприйнятих вражень	Хто виконує дії: цю фазу варто виконувати запрошеному психологові (спеціалістові-посереднику)
ВІЛЬНОЇ РОЗПОВІДІ		
Мета фази: допомогти дитині розповісти про хід подій вільно, у своєму темпі, згідно з послідовністю згаданого змісту	Завдання фази: підготувати дитину до відповідного напрямку запитань, які ставитимуться під час наступної фази опитування; ініціювати вільну розповідь так, щоб дитина знала, чого від неї очікують	Хто виконує дії: цю фазу варто виконувати запрошеному психологові (спеціалістові-посереднику)
ДЕТАЛЬНИХ ЗАПИТАНЬ		
Мета фази: доповнити виклад подій, зроблений дитиною під час фази вільної розповіді, та їх впорядкування для з'ясування обставин справи	Завдання фази: врахувати в розмові з дитиною її вікові та індивідуальні особливості; детально продумати запитання, які допоможуть у з'ясуванні обставин справи.	Хто виконує дії: Цю фазу варто виконувати запрошеному психологові (спеціалістові-посереднику)
КІНЦЕВА		
Мета фази: завершення опитування дитини – жертви/свідка	Завдання фази: емоційно стабілізувати дитину: її почуття, емоції; зорієнтувати дитину в подіях, що будуть відбуватись далі	Хто виконує дії: цю фазу варто виконувати запрошеному психологові (спеціалістові-посереднику)

III–3.4.1. Вступний етап

Під час цієї фази відбувається безпосереднє знайомство з дитиною

БАЖАНА комунікативна поведінка фахівця, який проводить опитування під час вступної фази	НЕБАЖАНА комунікативна поведінка фахівця, який проводить опитування під час вступної фази
звертатися до дитини на ім'я	порушувати фізичний простір дитини (фізично знаходитись дуже близько до дитини)
намагатися створити безпечну атмосферу, виражати позитивне, доброзичливе ставлення до дитини, залишатися на безпечній для неї відстані	підганяти дитину з відповідями, або «бомбити» різними запитаннями
говорити повільно, чітко, спокійним голосом; використовувати просту, зрозумілу для дитини мову	оцінювати дитину та її висловлювання
часто виражати свою зацікавленість і підтримку дитині жестом (наприклад, хитанням головою) або інтонацією	реагувати здивуванням або емоційно на висловлювання дитини, навіть якщо вони шокують
наголошувати дитині, що вона партнер у розмові, а те, що вона розповідає, важливе	коментувати ситуації, які описує дитина (наприклад, «Це було небезпечно для тебе...», «Це, мабуть, було для тебе жахливо»)
підтримувати відповідний зоровий контакт, без надмірного, безперервного спостереження за дитиною	змушувати дитину до відповіді, мовляв, що вона повинна щось знати або пам'ятати
переривати розповідь дитини лише тоді, коли це вкрай необхідно	давати дитині обіцянки, які не в змозі виконати
перепитувати дитину, якщо не зрозуміли її висловлювань	запитувати в дитини, яким чином кривдник повинен бути покараний
якщо дитина довгий час не відповідає на запитання, варто сформулювати його інакше	оцінювати близьких дитині людей
гідно оцінювати зусилля дитини, яка свідчить, але не хвалити за конкретні відповіді, не обіцяти винагороди	впадати в паніку, якщо дитина виражає свої негативні емоції, наприклад плаче
підтримувати дитину, якщо виникне така потреба (наприклад, розуміти її занепокоєння, хвилювання)	говорити дитині «не плач», «не нервуй», «зосередься»
демонструвати готовність відкрити частину свого приватного життя, щоб стати для дитини реальнішою, ближчою людиною (наприклад, запитуючи про тварин, говорити, яку мали тваринку у своєму дитинстві або яка є тепер)	

III–3.4.1.1. Вступ і вказівки

Фахівець, який проводить опитування представляється й пояснює вказівки та очікування.

1. Фахівець, який проводить опитування повинен почати з:
 - ▶ орієнтування дитини в кімнаті;
 - ▶ пояснення дитині того, що записується відео й за нею можуть спостерігати інші;

- представлення, зокрема зазначення імені та посади.

Добра практика полягає в тому, щоб ще на початку процедури надати дитині відчуття контролю, пропонуючи їй можливість вибору й заохочуючи дитину ставити запитання про кімнату для опитування чи процес опитування.

Пояснення дитині мети зустрічі та ролі осіб, які проводять опитування, а також встановлення контакту з нею.

Із самого початку необхідно до дитини звертатися на ім'я: до підлітків звертатися на ім'я і не використовувати форми, передбачені для дорослої людини, – вони неприродні для дитини і можуть викликати збентеження.

Слід у зрозумілій і доступній для дитини формі представитися, повідомити, хто є особа, яка веде опитування, і в чому полягає її робота.

Дітям дошкільного та молодшого шкільного віку можна, наприклад, сказати:

«Я – суддя. Моя робота – розмови з дітьми про різні справи, клопоти... події...», або «Я – слідчий/прокурор. Я розмовляю з різними дітьми і стараюся, щоб вони були в безпеці», «Я психолог, я зазвичай допомагаю людям розповідати історії про себе».

Можна також запитати дитину, чи знає вона, хто є особа, що веде опитування, і яка мета розмови. Це дозволить зорієнтувати дитину щодо ситуації та дізнатися, чи налаштована вона на співпрацю.

Приклад:

«Мене звати... Ти знаєш, хто я такий/така? Ти знаєш, у чому полягає моя робота? Ти знаєш, чому ти сьогодні сюди прийшов/прийшла? Ти знаєш, про що я розмовляю з дітьми?»

Працюючи зі старшими дітьми, слід представитися їм та розповісти про свою роль зрозумілими для них словами, щоб вони зрозуміли мету опитування та важливість його результатів. Варто заохочувати їх до запитань на вищезгадані теми, а потім надати якнайповніші відповіді на них. Це сприяє готовності дитини до співпраці.

На вступному етапі дуже важливо визначити, чи дитина розуміє різницю між правдою та брехнею й усвідомлює цінність і важливість розповіді правди.

Нижче наведено вказівки простими словами⁸.

1. Вказівка щодо вислову «НЕ ЗНАЮ»

Якщо я запитаю про щось, а ти не знатимеш відповіді, просто скажи: «Не знаю».

Отож, якщо я запитаю тебе: «Як звати мою собаку?», що ти відповіси?

Правильно, бо ти не знаєш.

Але якщо я запитаю тебе: «У тебе є собака?»

Правильно, бо ти це знаєш.

2. Вказівка щодо вислову «НЕ РОЗУМІЮ»

Якщо я поставлю тобі запитання, і ти не знатимеш, що я маю на увазі чи що я кажу, ти можеш сказати:

«Я не знаю, що ви маєте на увазі». Я запитаю по-іншому.

Отож, якщо я запитаю тебе: «Яка твоя статʼ?»⁹, що ти відповіси?

Це тому, що «стать» – складне слово. Тому я запитаю: «Ти хлопчик чи дівчинка?».

3. Вказівка щодо вислову «ВИ ПОМИЛИЛИСЯ»

Іноді я можу зробити помилку чи сказати щось неправильно. У такому разі ти можеш сказати мені, що я помиляюся.

Отож, якщо я скажу: «Тобі тридцять років», що ти відповіси?

Отож, скільки тобі років?

4. Вказівка щодо ФАХІВЦЯ, ЯКИЙ НЕ ЗНАЄ СИТУАЦІЇ

Я не знаю, що з тобою трапилося.

Тому я не зможу сказати тобі відповіді на твої запитання.

5. ОБІЦЯНКА СКАЗАТИ ПРАВДУ

Дуже важливо, щоб ти говорив/говорила мені правду.

Обіцяєш сказати мені правду?

Ти обманюватимеш мене?

У роботі з дітьми дошкільного віку допустимий спосіб визначення вміння дитини розрізняти правду і брехню, а також повідомлення їй про обов'язок говорити правду, – спеціальна техніка, що використовує малюнок.

Можна використати підготовлені заздалегідь малюнки або виконати їх разом із дитиною перед початком опитування. Приклад малюнка, який допомагає у з'ясуванні вмінь дитини розрізняти правду і обман⁹:

8 З видання: Thomas D. Lyon, Ten Step Investigative Interview (2005) (версія 2) (Адаптація Слідчого протоколу опитування NICHD).

9 Детальніше: Алісія Будзинська Як опитувати дитину. Порадник для фахівців, які беруть участь в опитуванні малолітніх свідків та потерпілих https://childfund.org.ua/Uploads/Files/books_pdf/book_opytuvaty_dytyuny.pdf

На малюнку міститься зображення двох дітей, одна з яких, показуючи на той самий предмет, правильно його розпізнає і каже правду, а друга дає неправдиву інформацію. Дитина, яку опитують, має відповісти, яка з намальованих фігурок дає правдиву відповідь, а яка каже неправду. Техніка малюнка безпечна для дитини, зокрема, тому, що не вимагає приписування неправди дорослій особі.

Коли буде встановлено, що дитина правильно показує фігуру, яка каже правду, на малюнку, варто її попросити, щоб вона під час розмови з особою, яка допитує, вела себе так само.

Опитуючи дітей дошкільного віку, можна залишити малюнок перед їхніми очима і за потреби нагадувати про обов'язок говорити правду. Для запам'ятовування дитиною обов'язку говорити правду можна попросити її розмалювати на малюнку фігуру дитини, що каже правду. Варто також нагадати дитині, що коли вона не знатиме відповіді, не слід її вигадувати, а признатися у своєму незнанні.

Старшим дітям треба чітко передати інформацію про обов'язок свідків говорити правду і про наслідки цілеспрямованого передавання в ході опитування інформації, що не відповідає дійсності. Слід їм сказати, що їхня розповідь під час допиту дуже важлива, і що від змісту свідчень залежатимуть рішення суду. Необхідно також сказати дитині, що вона не несе відповідальності за неправильну поведінку дорослих. Звільнення дитини від тягаря почуття провини і співвідповідальності (особливо у справах, пов'язаних із сексуальним насильством) дуже важливе для отримання від неї вірогідної спонтанної розповіді про події.

III-3.4.1.2. Встановлення відносин і практика вільної розповіді

Фахівець, який проводить опитування має на меті встановити зв'язок із дитиною та зробити так, щоб дитина почувалася спокійно, що врешті сприятиме зізнанню.

Практика вільної розповіді також важлива частина вступного етапу й дійсно продовження встановлення відносин. Слідче опитування – безпрецедентний і складний досвід для дитини, яка, ймовірно, має досвід розповіді про події лише членам сім'ї чи іншим знайомим дорослим. Бесіди зі знайомими дорослими концептуально відрізняються від опитування, бо знайома доросла людина принаймні частково знає про тему, яка обговорюється, і загалом їй відомо про життя дитини. Через це виникає ситуація, у якій знайомий дорослий заповнює прогалини в оповіді дитини, навіть якщо такі прогалини заповнені неточно, це не має значення в загальному контексті, бо щоденна бесіда має не ті ж цілі, що слідче опитування, а також не спрямована на те, щоб отримати фактично правильну інформацію.

З іншого боку, у разі слідчого опитування дитині потрібно точно згадати події з якомога більшою кількістю деталей і без істотних доповнень із боку дорослого. Це похід на невідому територію, особливо для молодшої дитини, а тому вимагає наявності практики, перш ніж інтерв'юер зможе почати працювати з фактичними звинуваченнями.

Мета фахівця, який проводить опитування – створити нову модель бесіди, у якій дитину визнають як носія інформації. У разі підходу, що засновується на практиці оповіді, фахівець, який проводить опитування ставить запитання, щоб отримати точну й детальну розповідь про тему без зовнішнього внеску. Використовуючи підхід із застосуванням практики розповіді, він повинен заздалегідь вибрати тему, можливо із застосуванням інформації, отриманої від опікуна дитини на етапі планування опитування. Якщо, наприклад, відомо, що дитина любить грати футбол, можна запитати дитину про це заняття. Можна скористатися такими фразами, як «Розкажи мені про себе» або «Розкажи мені, що ти робив/робила [цього літа, цих вихідних]».

III–3.4.1.3. Навчання на тему епізодичної пам'яті

Використовуючи відкриті запитання/спонування, варто попросити дитину розповісти про важливу подію, як-от нещодавній день народження, щоб вона потренувалася розповідати, заохочуючи дитину розповісти все про подію від початку до кінця.

Приклад:

«Розкажи мені про свій останній день народження/нещодавнє свято».

«Розкажи мені, що сталося».

«Розкажи мені, що сталося від початку до кінця».

III–3.4.2. Фаза вільної розповіді

На цій фазі дитина має розповідати про хід подій вільно, у своєму темпі, згідно з послідовністю згадуваного змісту. Роль фахівця, який проводить опитування – сприяти вільним спогадам. Важливо пам'ятати, що інформація, яка важлива для розслідування, необов'язково та, що найбільше вразила дитину. Тому не варто враховувати явний прояв емоцій під час оцінювання зроблених заяв (також див. розділ III–3.3. *Типи запитань. Вербальне та невербальне мовлення*).

Етап вільної розповіді становить «орієнтовану на звинувачення» частину опитування. Саме в цей момент вперше зачіпають тривожну тему. Однак варто пам'ятати, що спонтанна розповідь може відбутися на ранніх етапах опитування (наприклад, під час практики розповіді). Фахівець, який проводить опитування повинен мати змогу скористатися цією можливістю, дозволивши природний перехід до потрібної теми. Наприклад, під час практики розповіді дитина описує, як нещодавно до них додому приходила поліція. У цей момент фахівець, який проводить опитування може попросити розповісти про інцидент.

Коли нема спонтанної розповіді, найкраща практика – дотримання описаної нижче хронології.

Приклад:

- «Розкажи мені, чому ти тут сьогодні». Дослідження послідовно показують, що принаймні половина дітей, які розповідають про насильство під час криміналістичного опитування, роблять це ще до першого запитання: «Розкажи мені, чому...».
- «Хтось хвилюється про тебе?» Якщо відповідь «так», продовжте запитанням: «Розкажи мені, через що хвилюється ____».
- «Мені розповідали про твою розмову з _____. Розкажи мені, про що ви розмовляли».

Ця фаза відносно безпечна для дитини, бо не викликає напруження, пов'язаного з необхідністю відповідати на питання

Поведінка дитини	Поведінка фахівця, який проводить опитування
розповідає про подію або низку обставин у формі вільного викладу, використовує ту термінологію, яка їй близька та зрозуміла, без прив'язки до хронології	стимулює вільну розповідь так, щоб дитина знала, чого від неї очікують: «Розкажи мені про те, що трапилося. Я знаю, що це важко зробити. Розкажи все від початку. Скажи про все, що пам'ятаєш, усе важливо»

Поведінка дитини	Поведінка фахівця, який проводить опитування
	уважно слухає та не перебиває, навіть якщо дитина відхиляється від суті справи чи вводить розгалужені побічні лінії
	не слід також виправляти її, уточнювати її висловлювання або їх коригувати, порівнювати з інформацією, яка відома з інших джерел. Це може обмежити свободу подальшого викладу подій, заважати у висловлюванні думок або змінити порядок окремих згадуваних елементів
	заохочує і полегшує початок розповіді допоміжними запитаннями. Можна, наприклад, запитати дитину про вигляд місця події і лише після цього – про те, що у цьому місці сталося. Питаючи про місце події, варто спробувати викликати у спогадах дитини сліди пам'яті, пов'язані з різними чуттєвими враженнями, наприклад, питаючи про кольори, запахи, звуки. Спогад про місце полегшує відтворення ходу події шляхом запуску в рух спогадів і водночас дозволяє подолати невпевненість, типову для початкової фази розповіді
дитина під час вільного викладу подій перериває свою розповідь	необхідно дати час подумати. Якщо перерва триває занадто довго і здається, що дитина не зможе повернутися до перерваної розповіді, варто заохотити її до продовження. Наприклад: <i>«Що трапилося пізніше?»</i> . Якщо такого типу запитання недосить, можна перед ним повторити останні слова дитини: <i>«Ти говорила, що чужий чоловік зайшов до кімнати. А що було пізніше?»</i>
	спостерігати за невербальними реакціями дитини – звертати увагу на те, про що вона розповідає вільніше, а на що реагує уповільненням, напруженням, тривогою
	звертати увагу на слова, які використовує дитина, а також ключові вирази, що стосуються цієї справи, це дозволить вживати їх або уточнити їх значення у подальшому спілкуванні з дитиною
	при потребі можна використати папір і олівці. Вони полегшують дитині надання інформації, яку важко передати словами

Зауважте, що в молодших дітей може бути більше труднощів, ніж у старших, із наданням інформативних відповідей на загальні запитання (наприклад, *«Розкажи мені, що сталося»* або *«Розкажи про це детальніше»*) на противагу вужчим, цілеспрямованішим запитанням зі спонуканням (наприклад, *«Ти кажеш, що він поцілував тебе в губи. Розкажи мені про поцілунок»*)¹⁰. Дослідження

10 Lamb ME, Orbach Y, Hershkowitz I, Esplin PW, Horowitz D. A structured forensic interview protocol improves the quality and informativeness of investigative interviews with children: a review of research using the NICHD Investigative Interview Protocol. *Child Abuse Negl.* 2007 Nov-Dec;31(11–12):1201–31. doi: 10.1016/j.chiabu.2007.03.021. Epub 2007 Nov 19. PMID: 18023872; PMCID: PMC2180422.

показують, що цілеспрямовані пропозиції, особливо ті, які нагадують дітям про дії, про які вони раніше зазначили, – ефективний спосіб викликати спогади, які ймовірно будуть точніші, ніж відомості, отримані за допомогою ризикованих запитань із попередньо визначеними відповідями та запитань, на які можна відповісти «так/ні», від стверджуваних жертв віком навіть 4 роки¹¹.

Нижче наведено класифікацію типів слідчих висловлювань, які пропонують Лемб та інші¹².

Тип висловлювання	Означення	Приклади
Допомога	Спонування без навіювання до продовження поточної відповіді.	«Гаразд» «Так» «Ага» «Тож він ударив тебе» (відразу після того, як дитина сказала «і тоді він вдарив мене»)
Пропозиція	Відкрите запитання до дитини згадати інформацію про інцидент. Може бути сформульоване як твердження, запитання чи спонування.	«Розкажи мені, що сталося». «Розкажи мені більше про це».
Навідна пропозиція	Тип пропозиції, що переорієнтовує увагу дитини на деталі, які вона згадала, а тоді ці деталі використовуються як підказки для подальшого вільного викладу інформації.	«Ти згадав/згадала [подію, дію, об'єкт]. Розкажи мені про це». «Ти згадав/згадала [дію]; а що сталося після цього?»
Спонування	Навідне спонування до спогадів, що зосереджує увагу дитини на вже згаданій інформації та запитує додаткову інформацію певного типу, зокрема через запитальні слова (хто, що, коли, де, як).	«Якого кольору була та сорочка?» (якщо була згадана сорочка). «Де/коли це сталося?». «Де він торкався тебе?» (коли дитина описала, що її торкався чоловік).
Пропозиція варіантів	Спонування, що зосереджує увагу дитини на аспектах чи деталях, які раніше не згадувалося, запитуючи про підтвердження, заперечення чи вибір варіантів, запропонованих інтерв'юером.	«Тобі було боляче?» «Твій одяг був на тобі, коли це сталося?» «Він торкався тебе через одяг або під ним?»

Диференціація форм звертання до дитини в процесі вільної розповіді

Бажані форми звертання до дитини	Небажані форми звертання до дитини
Звертайтеся до дитини спокійним тоном, уникаючи емоцій, незалежно від змісту питання	Не слід перестрибувати з теми на тему
Говоріть повільно	Не ставте одночасно більше ніж одне запитання
Спостерігайте за тим, чи дитина вас розуміє	Уникайте жестикуляції та інтенсивної міміки
Починайте з неважких запитань, поступово підвищуючи їх складність	Не вживайте заперечень
Звертайте увагу на те, щоб одне запитання містило в собі лише одну тему, яка вимагає пояснення	Уникайте незрозумілих багатозначних висловів (наприклад, «ці речі», «така поведінка»)

11 Там само.

12 Там само.

Бажані форми звертання до дитини	Небажані форми звертання до дитини
Дайте дитині час замислитися над відповіддю	Уникайте абстрактних, узагальнених термінів та назв на користь конкретніших понять (наприклад, замість «тварина або зброя», скажіть «собака або пістолет»)
Використовуйте прості граматичні конструкції	Уникайте висловів, які змінюють значення залежно від місця й часу (наприклад, «тут», «там», «раніше», «пізніше»)
Ставте короткі питання, щонайбільше на два-три слова довші за речення, які вживає дитина	Працюючи з маленькими дітьми, уникайте термінів, які описують співвідношення (наприклад, «більше», «менше», «швидше»)
Використовуйте в запитаннях активний стан дієслова, уникайте пасивного стану	
Використовуйте власні назви та імена, уникайте займенників	
Використовуйте просту термінологію, з дошкільнятами вживайте дво- чи трискладові поняття (наприклад, замість «продемонструй», скажіть «покажи»)	
З'ясуйте з дитиною значення термінів, понять, які вона використовує	
У запитаннях використовуйте висловлювання, які вживала дитина раніше під час опитування або під час вступної фази, навіть якщо вони дивні або вульгарні	
Перед тим, як поставити дитині запитання, яке вимагає особливих знань, переконайтеся, чи ці знання достатні для того, щоб дитина дала відповідь (наприклад, перед запитанням про колір переконайтеся, що дитина розрізняє кольори і знає їхні назви)	

Для дитини визначення часу події або низки подій викликає значні труднощі:

- a) Уміння визначати час за календарем і годинником формується поступово в дітей віком від 7 до 10 років. Входження в роль учня вимагає від дитини не лише вміння розрізняти дні тижня, а й також користуватися годинником і визначати за ним час – особливо пов'язаний з режимом дня, заняттями.
- b) Особливі труднощі викликає в дітей уміння визначати і розрізняти часові інтервали. Їх оцінка зазвичай залежить від міри привабливості занять та уподобань дитини. Наприклад, заняття з мови здаються першокласникові довшими, а з фізичної культури чи малювання – відносно коротшими.
- c) Дитина дошкільного віку зазвичай вміє перелічити у правильній послідовності дні тижня та години. Вона знає пори року, хоча може мати труднощі з визначенням їх послідовності, часом знає також назви місяців. Ці знання для дошкільнят без смислового розуміння і повторюються автоматично, аналогічно до вивченого напам'ять вірша.

- d) Для дошкільнят занадто складне також використання слів, які вказують на часове співвідношення, наприклад «завтра», «вчора».
- e) У запитаннях про частину дня, коли подія сталася, слід згадати про звичні дії дитини, пов'язані з її щоденним режимом дня – наприклад, час програми «На добраніч, діти», купання, сну, обіду, повернення когось із батьків з роботи, повернення дитини з садочка тощо, або про явища, за якими спостерігає дитина, – наприклад, ніч, сонце, дощ тощо.
- f) У запитаннях про **день події, пору року чи рік** можна зіставити інформацію з особливими днями або особливими періодами в житті дитини. Наприклад, це був будній день чи вихідний; дитина ходила тоді до дитячого садка чи до школи; це був період канікул чи дитина була тоді в школі/дитячому садку; це було приблизно в той самий період, що й день народження, іменини, прикрашання ялинки, фарбування писанок, або інші важливі для дитини події, такі як, наприклад, хвороба члена сім'ї, купівля собаки, зміна квартири, від'їзд родини у відпустку.
- g) Досвід роботи зі школярами, навіть підлітками, засвідчує, що в них виникають труднощі з визначенням часу подій з віддаленого минулого за календарем і годинником. Для визначення часу вони зазвичай не використовують ні дати, ні години.
- h) Вірогідний, з психологічного погляду, опис ними часу події в ширшому контексті конкретної ситуації, що дозволяє приблизно встановити дату. Наприклад, визначення часу, що вимагає пригадування класу, у який дитина ходила, занять, на які їздила, кількості занять чи предметів, які мала в школі у критичний день, контрольних робіт чи інших важливих подій, пов'язаних із сім'єю або середовищем.
- i) Якщо дитина, яку опитують, вказує точну дату події, яка стала предметом справи, або її точну годину, слід запитати, яким чином їй вдалося це визначити, а потім запам'ятати.
- j) Щодо дітей дошкільного віку доцільно встановити, чи вміють вони визначати час за годинником, наприклад, попросити показати на годиннику, котра зараз година. Можна також запитати дитину про поточну дату, день тижня, попросити назвати поточний місяць. Такі дії важливі, бо в цій ситуації не можна виключати, що інформацію дитині передала доросла особа.

Приклади запитань, які допоможуть встановленню часу події

- ▶ Чи ти ходив/ходила тоді до школи?
- ▶ Уякому це було класі?
- ▶ Хто був твоїм класним керівником?
- ▶ Де ти тоді жив/жила?
- ▶ Скільки в той день було занять?
- ▶ На які позашкільні заняття ти ходив/ходила?
- ▶ Чи в той день ти був/була у школі?
- ▶ Чи це був день, коли немає занять у школі?
- ▶ Чи це були канікули?
- ▶ Яка тоді була погода?
- ▶ Чи тоді треба було носити теплі куртки?
- ▶ Чи йшов сніг?
- ▶ Хто був тоді вдома?
- ▶ Було темно чи світло?

- ▶ Чи на той момент ти вже вмився/вмилася перед сном? Чи в той день ти був у дитячому садку?
- ▶ Чи це було перед програмою «На добраніч, діти»?
- ▶ Про що була програма «На добраніч, діти»?
- ▶ Хто з тобою тоді жив у квартирі?
- ▶ Чи тоді було якесь свято?
- ▶ Чи ялинка була прикрашена?

Сприйняття й увага дитини вибіркові й залежать від ступеня її зацікавленості та емоційної залученості. Це стосується також сприймання та опису місць, у яких дитина опинилася, і в яких міг статися злочин:

- a) Місце події дитина дошкільного віку описує згідно з ознаками, які вона помітила в той момент, бо вони привернули її увагу, емоційно схвилювали.
- b) Діти дошкільного віку не в змозі описати місце події за допомогою загальних понять шляхом їх категоризації (наприклад, вказати залізничний вокзал, виїзну дорогу з міста, торговельний центр тощо).
- c) Описуючи місце, вони використовують відповідні для їхнього віку слова (наприклад: *«Там стояв локомотив... Там уже не було будинків на вулиці... були лише дерева і такий дорожній знак... великий, зелений, з літерами і, здається, цифрами... Там нічого не було, тільки магазини з кожного боку, і не їздили машини вулицею.*
- d) Часом діти описують місце, вказуючи функцію, яку воно відіграє. Наприклад, замість речення: *«Це сталося перед входом до банку»*, дитина говорить: *«Це було там, де мама зі мною ходить по гроші»* або замість: *«Це сталося в майстерні»*, скаже: *«Це було там, де тато тримає свої інструменти й шурупи»*.

На початку розмови варто запитати дитину, чи була вона раніше на місці події, яка цікавить, чи раніше дитина знала це місце, чи в ньому буває і як його називає.

Для встановлення місця події, незнайомого дитині, варто починати з відкритих запитань і намагатися запустити в дію її спогади, зафіксовані різними органами чуттів: зором, слухом, нюхом, дотиком

На початку опитування доцільно запитати, який місце мало вигляд, що там було (наприклад: *«Скажи мені, який вигляд мало це місце? Що там було? Спробуй перерахувати речі, які там були. Чи там чимось пахло?»* тощо). Слід також запитати про функцію, яку виконувало місце події (наприклад: *«Що в цьому місці можна робити? Для чого служить це місце?»*).

Працюючи з дітьми дошкільного віку, можна апелювати до емоційних реакцій, запитуючи, наприклад: *«Чи було там щось дивне? Чи було щось, що тебе налякало? Чи в цьому місці було щось смішне?»* тощо.

Намагаючись визначити з дитиною місце події, можна скористатися запитанням про людей, які в той час також перебували в цьому місці (наприклад: *«Хто там був? Хто приходить у це місце?»* тощо).

Приклади запитань, які допоможуть встановленню місця події

- ▶ Чи ти вже колись був/була в цьому місці?
- ▶ Чи ти знаєш це місце?
- ▶ Хто ще знає це місце?
- ▶ Чи ти туди ще ходиш?
- ▶ З ким ти там раніше був/була?
- ▶ Хто тебе туди завів/завела?
- ▶ Що там можна робити?
- ▶ Хто ще там був/була?
- ▶ Як ти називаєш це місце?
- ▶ Як інші люди називають це місце?
- ▶ Розкажи, що там було?
- ▶ Що ти там бачив/бачила?
- ▶ Чи там було щось смішне?
- ▶ Чи там було щось цікаве?
- ▶ Чи було там щось дивне?
- ▶ Чи було там щось страшне?
- ▶ Чи там було щось для дітей?
- ▶ Там було світло чи темно?
- ▶ Там було тепло чи холодно?
- ▶ Чи там чимось пахло?
- ▶ Чи це був гарний запах?
- ▶ Як туди можна увійти?
- ▶ Як можна звідти вийти?

III-3.4.3. Кінцева фаза

Кінцева фаза важлива для захисту психіки дитини. Під час кінцевої фази опитування в дітей зазвичай спостерігається певне розслаблення. Іноді дитина після свідчень нервова, неспокійна з огляду на наслідки своїх висловлювань, їхню оцінку та свою роль у наступних стадіях провадження в кримінальній справі.

Слід дати їй час заспокоїтися, показати, що її емоції зрозумілі, підбадьорити за зусилля, навіть якщо зміст її свідчень не містив істотної, для цієї справи, інформації.

Варто запитати дитину, як вона почувається після розмови та чи є в неї якісь побоювання. Якщо дитину щось турбує, необхідно з'ясувати, що саме. Важливо розвіяти її побоювання та помилкові переконання.

Не варто хвалити дитину за зміст її висловлювань, але важливо подякувати за зусилля, які вона робила протягом розмови.

Якщо передбачається участь дитини в наступних процесуальних діях, слід її про це попередити і пояснити, якою буде їх мета. Необхідно пояснити також, коли і з якою метою може бути необхідна повторна зустріч, якими будуть наступні кроки в ході досудового слідства або судового розгляду справи.

Варто також пояснити дитині, що відбуватиметься відразу після завершення розмови.

Наприкінці необхідно поговорити з дитиною на нейтральні, емоційно необтяжливі теми. Можна, наприклад, запитати про плани на канікули або вихідні. Це сприятиме зниженню напруги дитини.

III-4. Специфіка слідчого опитування дітей із розладами спілкування й іншими розладами нервово-психічного розвитку.

Діти з інвалідністю перебувають під додатковою загрозою віктимізації, однак роллю нервово-психічних розладів, стану психічного здоров'я й інвалідністю як чинниками ризику віктимізації часто нехтують. Дослідження показують, що «діти з високим рівнем супровідних внутрішніх і зовнішніх симптомів були особливо схильні зазнавати кількох форм віктимізації, зокрема віктимізації з боку однолітків, жорстокого поводження, сексуальної віктимізації, контролюючи ними попередню віктимізацію чи нещастя»¹³. Крім того, пропорційно більша кількість дітей з інвалідністю, ніж дітей зі звичайним розвитком, імовірніше стають жертвами сексуального, а не фізичного насильства¹⁴. Однак, попри вищу ймовірність віктимізації, під час розповіді про свій досвід діти з інвалідністю можуть мати більше труднощів, ніж їхні однолітки, що розвиваються звичайно¹⁵.

Тому належне опитування дітей-жертв, які мали інвалідність загалом чи нервово-психічні розлади зокрема, дуже важливе для зменшення приховування насильства над дитиною серед цієї категорії дітей, сприяння ретельнішому розслідуванню та переслідуванню насильства над дітьми, тим самим запобігаючи безкарності кривдників, а також сприяючи стримувальному ефектові відповіді кримінального правосуддя на насильство щодо дітей загалом і дитячу сексуальну експлуатацію й насильство зокрема. Підвищення рівня зізнань серед дітей-жертв з інвалідністю вимагає наявності істотних навичок із боку інтерв'юера й може потребувати більших витрат часу.

Під час опитування дитини з нервово-психологічним розладом (чи будь-яким іншим розладом або інвалідністю, які можуть вплинути на здатність дитини розповісти про події), важливо побудувати структуру опитування, щоб максимально зменшити вплив розладу/інвалідності на бесіду. Для цього може знадобитися використання певних приміщень.

Важливо, щоб фахівець, який проводить опитування зібрав потрібну інформацію вже на етапі планування опитування. Нижче наведено низку запитань, які фахівець, який проводить опитування може поставити до початку опитування.

- a) Чи має ця дитина інвалідність або труднощі з:
 - i. Мовленням, розумінням та використанням мови?
 - ii. Мисленням чи обґрунтуванням?
 - iii. Соціалізацією, відчуттями чи поведінкою?
 - iv. Слухом, зором, пересуванням чи станом здоров'я?

13 Turner HA, Finkelhor D, Ormrod R. Child mental health problems as risk factors for victimization. *Child Maltreat*. 2010 May;15(2):132–43. doi: 10.1177/1077559509349450. Epub 2009 Oct 7. PMID: 19812391.

14 Hershkowitz I, Lamb ME, Horowitz D. Victimization of children with disabilities. *Am J Orthopsychiatry*. 2007 Oct;77(4):629–35. doi: 10.1037/0002–9432.77.4.629. PMID: 18194043.

15 Там само.

- b) Який вплив інвалідність має на дитину?
- c) Які захисні чинники (сильні сторони та здібності) має дитина?
- d) Що ще потрібно знати про дитину й інвалідність?
- e) Чи доступні для перегляду медичні або освітні документи?
- f) Як можна структурувати середовище та запитання для успішного опитування?

Діти з розладами спілкування можуть мати проблеми з рефлексивною та/або експресивною комунікацією.

Опитуючи дитину з труднощами в рефлексивній комунікації, інтерв'юер повинен намагатися:

- ▶ звести до мінімуму моменти, що відволікають, у кімнаті для опитування;
- ▶ розбивати речення, щоб вони були короткими та виражали одну думку за раз;
- ▶ робити довгі паузи;
- ▶ приділяти увагу невербальному спілкуванню (жестам, виразу обличчя, зоровому контакту тощо) з боку дитини, щоб мати змогу швидко зрозуміти, коли дитина не розуміє сказане (наприклад, дитина може почати корчити гримаси, робити довгі паузи тощо);
- ▶ періодично перепитувати дитину, щоб переконатися, що вона все розуміє чи має якісь запитання.

Якщо в дитини є проблеми з експресивним спілкуванням, фахівець, який проводить опитування повинен:

- ▶ *(лише якщо має належна підготовка)* використовувати додаткові засоби/реквізит, щоб покращити спілкування (наприклад, малюнки);
- ▶ забезпечити можливість довгих пауз; бути готовим, що дитина може бути нездатна говорити повними реченнями;
- ▶ зрозуміти проблеми зі спілкуванням вже на етапі налагодження відносин, сказавши, наприклад: *«Мені доведеться дізнатися, які слова ти використовуєш, щоб називати ці речі. Я можу попросити тебе намалювати малюнок, щоб допомогти мені зрозуміти, що сталося»*;
- ▶ приділяти пильну увагу виборів дитиною слів. Намагатися зрозуміти, що означають конкретні слова, коли дитина їх використовує (діти з проблемами з експресивним спілкуванням можуть вживати слова незвично);
- ▶ роз'яснити займенники (чи уникати їх) і, по змозі, застосовувати ідентифікатори. Приміром, казати *«твій дядько»*, а не «він», «Анна», а не «вона».

III-4.1. Опитування дітей із РАС

Діти з РАС можуть мати труднощі з тлумаченням вербального та невербального спілкування. Багато з них розуміють мову дуже буквально. Тому особливо важливо уникати фразеологізмів і розмовних висловлювань, говорячи з аутистичною дитиною (наприклад, фраза *«ти водиш мене за ніс»* може збити дитину з РАС із пантелику).

Навички словесного спілкування дітей з аутизмом істотно відрізняються в кожній дитини. Деякі з них можуть не розмовляти чи мати доволі обмежені навички мовлення. Вони часто розуміють більше з того, що їм говорять інші люди, ніж можуть висловити самі, однак при цьому можуть мати труднощі з невизначеністю й абстрактними поняттями. Деякі діти з аутизмом можуть

використовувати або віддавати перевагу використанню альтернативних засобів спілкування, як-от жести мови чи візуальні символи. Деякі можуть доволі ефективно спілкуватися без мовлення.

Інші мають добрі навички мовлення й дуже красномовні, однак їм усе одно може бути складно зрозуміти очікування інших під час бесід, вони можуть повторювати те, що щойно сказала інша людина (це явище називається ехолалія), чи довго розмовляти про власні інтереси.

Діти з аутизмом можуть також мати надмірну чи недостатню чутливість до звуків, дотиків, смаків, запахів, світла, кольорів, температур або болю. Наприклад, для них можуть бути нестерпними певні фонові шуми, текстур, запахи, які інші люди просто ігнорують чи на які не зважають. Сенсорне перевантаження може спричинити тривогу чи навіть фізичний біль, які можуть вилитися в нервовий зрив (нервовий зрив трапляється, коли хтось не може впоратися зі своєю поточною ситуацією й тимчасово втрачає контроль над поведінкою; це не «погана» поведінка, а стратегія подолання труднощів). Тому до бесіди кімнату для опитування потрібно ретельно перевірити, щоб усунути чи максимально зменшити сенсорні чинники, що відволікають.

Фахівець, який проводить опитування має пам'ятати, що навіть ретельна перевірка медичної історії дитини на етапі планування може не надати повної інформації, бо багато дітей з аутизмом не мають офіційного діагнозу РАС, а їхні опікуни можуть і не знати про їхній аутизм. Тому важливо звертати увагу на поведінку дитини під час опитування й динамічно вносити відповідні зміни й пристосування.

Фахівець, який проводить опитування може підозрювати, що дитина має аутизм, бо вона має деякі з цих ознак:

- ▶ незвичний (або відсутній) зоровий контакт, неналежна непередбачувана чи незвична поведінка;
- ▶ видається, що їй складно зрозуміти фахівця, який проводить опитування;
- ▶ дитині складно розмовляти з фахівцем, який проводить опитування;
- ▶ повторює те, що говорить фахівець, який проводить опитування;
- ▶ має повторювану, обсессивну поведінку;
- ▶ має чутливість до звуку, світла чи дотиків/текстур.

Під час опитування дитини з РАС фахівець, який проводить опитування повинен дотримуватися наведених вище порад щодо спілкування з дітьми з розладами спілкування, зокрема:

- ▶ звести до мінімуму моменти, що відволікають, у кімнаті для опитування;
- ▶ розбивати речення, щоб вони були короткі та виражали одну думку за раз;
- ▶ робити довгі паузи;
- ▶ звертати увагу на невербальне спілкування, щоб швидко зрозуміти, коли дитина чогось не розуміє;
- ▶ періодично перепитувати дитину, щоб переконатися, що вона все розуміє чи має якісь запитання;
- ▶ розуміти проблеми зі спілкуванням уже на етапі налагодження відносин, сказавши, наприклад: *«Мені доведеться дізнатися, які слова ти використовуєш, щоб називати ці речі. Я можу попросити тебе намалювати малюнок, щоб допомогти мені зрозуміти, що сталося»*;
- ▶ приділяти пильну увагу виборі дитиною слів. Намагатися зрозуміти, що означають конкретні слова, коли дитина їх використовує (діти з РАС можуть вживати слова незвично).

Фахівець, який проводить опитування ніколи не повинен робити нічого з переліченого нижче:

- ▶ Намагатися змусити дитину перестати махати руками, хитатися чи робити інші повторювані рухи (вони називаються «автостимуляція» чи «самостимуляційна поведінка», і це свого роду заспокійлива поведінка).
- ▶ Діти з аутизмом можуть носити з собою якийсь предмет для свого заспокоєння, як-от клаптик нитки чи паперу. Якщо забрати його, це може викликати тривогу та спричинити стрес, тому це не рекомендовано, якщо не необхідно.
- ▶ Підвищувати голос.
- ▶ Використовувати стилістичні фігури (ідіоми (наприклад: *бити байдюки, впадати в око*), просторіччя тощо).
- ▶ Припускати, що якщо дитина повторює слова фахівця, який проводить опитування, то вона груба чи нахабна. Така відповідь може бути ехолалією (повторенням запитання чи фрази), тож переконайтеся, що дитина повністю розуміє запитання.

III–4.1.2. Опитування дітей зі СПАУ

Діти зі СПАУ можуть мати поведінкові проблеми, як-от імпульсивність, гіперактивність чи відволікання уваги. Однак незосередженість також призводить до труднощів у спілкуванні. Діти зі СПАУ можуть бути нездатні тривалий час зосередитися на вислові чи бесіді, щоб почути все повідомлення. Вони також можуть бути нездатні достатній час пам'ятати це повідомлення, щоб сформулювати відповідь, відповісти змістовно чи чекати наступного повідомлення.

Діти зі СПАУ також можуть «зависнути» на темі чи дії або мати труднощі з реагуванням на інші стимули (це явище відоме як «гіперзосередженість»). Унаслідок цього може бути складно спонукати дитину змінити тему.

Насамкінець діти зі СПАУ можуть мати труднощі з відносною важливістю/значущістю окремих деталей. Як наслідок, такі діти схильні відходити від теми, щоб обговорити неважливі чи сторонні деталі.

Опитуючи дитину зі СПАУ (або дитину без діагнозу СПАУ, яка поводить себе так, наче в неї є цей синдром), фахівець, який проводить опитування повинен:

- ▶ усунути з кімнати для опитування речі, які можуть відволікати;
- ▶ оцінити рівень уваги дитини під час практикування розповіді;
- ▶ повторити запитання, якщо відповідь дитини свідчить про те, що дитина відволікається або її увага відвертається від теми;
- ▶ прокоментувати відволікання, повторюючи запитання, щоб дитина не думала, що її відповідь була неправильна (наприклад, *«Ти наче відволікаєшся. Запитаю тебе ще раз»*). Це надзвичайно важливо, бо мета слідчого опитування полягає в отриманні фактично точної інформації, а фахівець, який проводить опитування повинен уникати створення ситуацій, у яких дитина може змінити деталі своєї розповіді через (неправильне) переконання в тому, що її відповідь була неправильна;
- ▶ ставити цілеспрямованіші запитання, щоб навести дитину на потрібну інформацію (наприклад, попросивши її розповісти про те, що сталося зі згаданою особою, спонукати її фразою: *«Розкажи мені детальніше про те, що зробив ____»*).

Фахівець, який проводить опитування ніколи не повинен перешкоджати дитині метушитися чи вільно переміщатися кімнатою. Це стратегія, яка допомагає дитині покращити концентрацію.

III–4.1.3. Опитування дітей із затримкою психічного розвитку

Термін «затримка розвитку» описує стан, коли дитина повільніше досягає віх розвитку, ніж інші діти. Це стосується будь-якого істотного відставання у фізичному, когнітивному, емоційному чи соціальному розвитку. У деяких дітей затримка в розвитку охоплює розлад інтелектуального розвитку.

Затримка розвитку в дітей може призвести до низки умов. Деякі діти можуть страждати від затримки в розвитку через вроджені стани, а в інших вона розвивається пізніше через травму мозку, серйозну недбалість чи інші причини.

Розлад інтелектуального розвитку характеризується значним порушенням когнітивних і адаптивних функцій. Діти з розладом інтелектуального розвитку можуть мати одну чи кілька з перелічених нижче проблем.

- ▶ Труднощі з пам'яттю, спілкуванням, розв'язанням задач, поняттям часу тощо.
- ▶ Імпульсивність в ухваленні рішень.
- ▶ Нездатність сприймати небезпеку, коли вона абстрактна.
- ▶ Обмежена здатність до мислення чи обґрунтування, однак нормальний сексуальний розвиток.

Опитуючи дитину із затримкою в розвитку та/чи іншими розладами інтелектуального розвитку, важливо ніколи не розмовляти з дитиною зверху. Фахівець, який проводить опитування повинен проявляти увагу до дитини й намагатись адаптуватися до її рівня когнітивних здібностей і функцій.

Під час опитування варто:

- ▶ чітко переглянути варіанти відповідей дитини;
- ▶ докласти додаткових зусиль для встановлення зв'язку, щоб ознайомитися з вербальними здібностями дитини. Як і щодо всіх дітей, інтерв'юер повинен спробувати застосувати практику розповіді на нейтральну тему, вживаючи загальну методику, представлену в розділі III–3.4.1.2. *Налагодження відносин і практика вільної розповіді*);
- ▶ оцінити здатність дитини відповідати на абстрактні запитання;
- ▶ робити довгі паузи та проявляти терпіння;
- ▶ ставити одне запитання за раз; стежити за тим, щоб запитання були короткі, й уникати складних речень;
- ▶ уникати запитань, що починаються питальним словом «Чому»;
- ▶ помічати невербальні підказки, що показують, що дитина стає тривожною чи має проблеми з надмірним спілкуванням (наприклад, *гудіння, відсторонення, заклопотаність певною діяльністю чи темами* тощо);
- ▶ якщо дитина проявляє ознаки тривожності чи втоми, потрібно зробити перерву. Фахівець, який проводить опитування повинен зробити перерву, сказавши: «Мені потрібна коротка перерва. А тобі?»

III-5. Специфіка проведення інших слідчих процедур за участю дитини

Іноді участь дитини в розслідуванні не обмежується опитуваннями, а продовжується на інші слідчі процедури, як-от упізнання. Фаховий психолог (спеціаліст-посередник) також грає важливу роль у сприянні участі дитини в цих слідчих процедурах.

Дослідження показують, що діти, які мали підтримку фахових психологів (спеціалістів-посередників, краще справлялися з упізнанням. Зокрема, діти, що мали допомогу від фахового психолога (спеціаліста-посередника), були точніші в упізнанні кривдника, якщо він був серед осіб для впізнання, а також були докази того, що вони показували точніші результати у разі, коли кривдник був там відсутній¹⁶.

Рекомендовано залучити фахового психолога (спеціаліста-посередника) до таких процедур:

- a) первинне оцінювання дитини (зокрема, когнітивних і комунікаційних навичок) на етапі до впізнання;
- b) консультування слідчого щодо того, як уможливити, щоб дитина надала найкращі докази;
- c) підтримки дитини, коли вона переглядає попередньо записане відео для впізнання, зокрема пояснення дитині мети її присутності й надання вказівок, яких потрібно дотримуватися під час впізнання.

Процедура впізнання та відповідні вказівки мають бути спрощені, щоб вони відповідали вікові. Фаховий психолог (спеціаліст-посередник) і слідчий, які проводять упізнання, повинні зустрітися перед упізнанням, щоб відзначити окремі потреби дитини (наприклад, що в дитини гірша увага, і для неї буде корисно подавати інформацію повільніше чи меншими частинами).

На основі досліджень у сфері поведінки дітей-свідків, можливі наведені нижче рекомендації:

- a) Слідчий, який проводить упізнання, повинен по черзі показати дитині низку відеозображень, а тоді показати всі зображення одночасно в статичному фотоколажі.
- b) Дитині потрібно дати кілька різних варіантів відповіді (зокрема, усно, письмово, за допомогою візуальних засобів).
- c) Дитині потрібно сказати, що коли вона впізнає когось з осіб, то може зробити одну з таких дій:
 - i) сказати фаховому психологу (спеціалісту-посереднику): *«Я бачу особу»*;
 - ii) сказати фаховому психологові (спеціалістові-посередникові) чи записати для нього/неї номер упізнаної особи;
 - iii) показати на впізнане обличчя.
- d) Якщо дитина не вказала на одну конкретну особу, вона може зробити одну з дій:
 - i) сказати фаховому психологові (спеціалісту-посереднику): *«Я не бачу особу»*;
 - ii) показати на картку, що означає, що вона не може вибрати (наприклад, картку з червоним хрестиком, розміщену на столі).

16 Wilcock R, Crane L, Hobson Z, Nash G, Kirke-Smith M, Henry LA. Supporting child witnesses during identification lineups: Exploring the effectiveness of registered intermediaries. *Appl Cogn Psychol*. 2018 May-Jun;32(3):367–375. doi: 10.1002/acp.3412. Epub 2018 Apr 2. PMID: 29861545; PMCID: PMC5969220.

III–6. Використання слідчих засобів/реквізиту для опитування

Слідчі засоби/інструментарій для опитування (як-от анатомічні ляльки, анатомічні діаграми/малюнки тощо) мають низку переваг, але також це пастка, особливо якщо їх застосовує недосвідчений фахівець.

Дослідники зазначили перелічені нижче переваги використання засобів/реквізиту¹⁷.

- ▶ Діти, зокрема малолітні діти, можуть краще показувати подію або досвід, ніж описувати її.
- ▶ Використання засобів/реквізиту дає фахівцю, який проводить опитування та, що найважливіше, – дитині два засоби спілкування: вербальне спілкування та дії.
- ▶ Використання засобів/реквізиту може обмежити кількість навідних запитань.
- ▶ Деякі додаткові засоби/реквізит можуть передбачати «підказки», які активують пам'ять дитини.
- ▶ Засоби/реквізит можуть допомогти подолати небажання дітей розповісти про насильство.
- ▶ Навіть якщо дитина хоче повідомити про насильство, для неї менш стресово може бути показати його, ніж розповісти.

Водночас анатомічні ляльки можуть застосовуватися неналежно, особливо якщо фахівець, який проводить опитування недостатньо підготований, а «будь-яка критика ляльок повинна враховувати спеціальну функцію та роль ляльок під час конкретного оцінювання та навички окремого фахівця»¹⁸.

Дослідження показують, що:

- ▶ Малюнки фігури людини дають точнішу інформацію.
- ▶ Малюнки фігури людини призводять до помилок, які, однак, не значущі з криміналістичного погляду.
- ▶ Малюнки роздягнутої фігури людини можуть допомогти точніше описати дотики¹⁹.

Тому рекомендовано, щоб під час використання малюнків фаховий психолог (спеціаліст-посередник) застосовував малюнки з роздягнутою фігурою людини. Малюнки фігури людини також можуть бути кращими, ніж ляльки, бо малюнок не викликає такого бажання досліджувати та гратися, а тому, ймовірно, зменшує кількість помилок²⁰. Однак у зв'язку з цим навіть дослідники, які ставляться до ляльок критично, зазначили їх корисність, якщо їх застосовує досвідчений фахівець.

Використання анатомічнодеталізованих ляльок (АДЛ) допоможе під час опитування²¹:

-
- 17 Kathleen Coulborn Faller, *Interviewing Children About Sexual Abuse: Controversies and Best Practice* 111 (OXFORD UNIVERSITY PRESS 2007); Thierry KL, Lamb ME, Orbach Y, & Pipe M-E, *Developmental Differences in the Function and Use of Anatomical Dolls During Interviews with Alleged Sexual Abuse Victims*, 73(6) *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 1125, 1133 (2005).
 - 18 Everson MD & Boat B, *Putting the Anatomical Doll Controversy in Perspective: An Examination of the Major Uses and Criticisms of the Dolls in Child Sexual Abuse Evaluations*, 18 *Child Abuse & Neglect* 113, 114 (1994); *Anatomical Dolls and Diagrams: A position paper from Gundersen National Child Protection Training Center and the ChildFirst®/Finding Words Forensic Interview Training Program*.
 - 19 Otgaar H. et al, *Clothed and Unclothed Human Figure Drawings Lead to More Correct and Incorrect Reports in Touch of Children*, 7 *Psychology, Crime & Law* 641–653 (2012).
 - 20 Bruck M. *Human figure drawings and children's recall of touching*. *J Exp Psychol Appl*. 2009 Dec;15(4):361–74. doi: 10.1037/a0017120. PMID: 20025421; PMCID: PMC2842092.
 - 21 Матюшкова Т. П. Теоретичні та практичні аспекти використання анатомічнодеталізованих ляльок під час допиту надзвичайно вразливих осіб // *Право і безпека – Право и безопасность – Law and Safety*. 2020. No 2 (77), С. 27–32.

- a) актуалізувати в пам'яті дитини забуті або «витіснені» події;
- b) наочно продемонструвати механізми скоєних щодо дитини злочинних дій;
- c) підвищити вірогідність і значущість інформації, отриманої від дитини про обставини скоєння щодо неї дій;
- d) деталізувати та доповнити словесні свідчення дитини;
- e) запобігти вторинній травматизації дитини.

Також рекомендовано дотримуватися цих правил під час використання малюнків фігури людини, анатомічних ляльок та інших засобів/інструментарію²²:

- a) використовувати анатомічнодеталізовані ляльки, лише аби допомогти дитині відтворити деталі подій, які з нею трапилися, коли дитині складно, вона не здатна або не бажає спілкуватися усно чи письмово, а також коли наданий нею словесний опис обмежений, неконкретний, допускає двозначні тлумачення;
- b) до початку використання АДЛ бажано отримувати словесний опис події, що трапилась, якщо ступінь розвитку дитини це дозволяє;

Анатомічнодеталізовані ляльки.

²² Там само

- c) попередити дитину на початку опитування про можливість використання анатомічних ляльок, але представляти (показувати) їх після застосування інших рекомендованих методів опитування, спрямованих на отримання словесних описів;
- d) використовувати тільки спеціально розроблені для цієї мети ляльки та представляти їх дитині повністю одягненими, виняток робити, якщо дитина повідомила, що людина, причетна до розслідуваної події, була роздягнута;
- e) використовувати АДЛ обережно, особливо в роботі з дітьми дошкільного віку;
- f) під час роботи з ляльками ставити дитині відкриті питання, які стимулюють її до пояснення демонстрацій за допомогою ляльок, щоб отримати словесні пояснення дитини та запобігти їх довільним інтерпретаціям і припущенням;
- g) не використовувати АДЛ з поставленням прямих, навідних питань або таких, що навіюють відповідь, а також із питаннями закритого характеру;
- h) після завершення дитиною демонстрації події за допомогою АДЛ їх треба негайно сховати;
- i) доцільно використовувати культуровідповідні АДЛ (бажано, щоб такі зовнішні ознаки ляльок, як колір волосся, тон «шкіри» тощо, значною мірою не відрізнялися від аналогічних ознак учасників розслідуваної події), а також ляльки, фізико-технічні характеристики яких відповідають розвиткові дитини;
- j) фахівець, який проводить опитування дитини має бути попереджений про випадки попереднього опитування дитини з використанням АДЛ або про їх використання у форматі терапії, щоб правильно оцінити ступінь і характер реакції дитини на них.

III-7. Особливості свідчень дитини відповідно до Кримінального процесуального кодексу України

У виняткових випадках, пов'язаних із необхідністю отримання показань свідка чи потерпілого під час досудового розслідування, якщо через існування небезпеки для життя і здоров'я свідка чи потерпілого, їхньої тяжкої хвороби, наявності інших обставин, що можуть унеможливити їх допит в суді або вплинути на повноту чи вірогідність показань, сторона кримінального провадження, представник юридичної особи, щодо якої виконується провадження, мають право звернутися до слідчого судді з клопотанням провести допит такого свідка чи потерпілого в судовому засіданні, зокрема одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб. У цьому разі допит свідка чи потерпілого проводиться в судовому засіданні в місці розташування суду або перебування хворого свідка, потерпілого за присутності сторін кримінального провадження з дотриманням правил проведення допиту під час судового розгляду (ч. 1 ст. 225 КПК України).

У значенні ст. 225 КПК України небезпеку для життя та здоров'я особи можна означити як можливість заподіяння смерті, тілесних ушкоджень, виникнення захворювання особи, заподіяння шкоди здоров'ю особи, внаслідок чого буде неможливо провести допит свідка або потерпілого в судовому засіданні²³.

Результати аналізу судової практики дають підстави для висновку, що, розглядаючи клопотання про проведення допиту в судовому засіданні, слідчі судді тлумачать поняття "існування небезпеки для життя та здоров'я свідка, потерпілого" досить широко, відносячи до нього: 1) погрози вбивством або застосуванням фізичного насильства стосовно свідка, потерпілого у разі сприйняття їх як реальних; 2) інші прояви психічного насильства стосовно свідка, потерпілого, зокрема тероризування, моральний тиск, настійливі вимоги; 3) спосіб життя та стан здоров'я свідка

²³ Узагальнення Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику вирішення слідчими суддями питань, пов'язаних із слідчими (розшуковими) діями» від 6 червня 2016 року. URL: https://kievskiyud.od.ua/images/docs/doc1/vityag_slid.pdf.

або потерпілого, які не пов'язані з тяжкою хворобою, але об'єктивно можуть унеможливити допит у судовому засіданні або вплинути на повноту чи вірогідність показань (наприклад, перебування особи у відділі інтенсивної терапії лікувальної установи).

За результатами аналізу судової практики можна зробити висновок, що, розглядаючи клопотання про допит свідка, потерпілого, у порядку ст. 225 КПК України, до **виняткових випадків**, які унеможливають допит свідка, потерпілого або можуть вплинути на повноту чи вірогідність їхніх показань, крім вказаних, слідчі судді відносять (наведений перелік не вичерпний): 1) тривале відрядження, виїзд на роботу, навчання або постійне проживання за межами України; 2) потерпілий або свідок – громадянин іноземної держави, постійно проживає за межами України і має намір повернутися до місця постійного проживання; 3) свідок або потерпілий перебуває на території України без законних на те підстав і підлягає видворенню за межі України; 4) психологічні особливості особи неповнолітнього свідка або потерпілого; 5) свідок, потерпілий або підозрюваний – близькі родичі з підозрюваним або обвинуваченим.

Перелік підстав для звернення із клопотанням щодо проведення такого допиту не вичерпний, а отже надає можливості для наведення широкого спектра аргументів. Останніми, наприклад, можуть бути необхідність запобігання або захисту дітей від подальшої травматизації (зокрема, у справах вчинення сексуального насильства стосовно дітей або ж коли дитина стала свідком таких подій). Зазначене цілком узгоджується зі ст.ст. 30, 31 Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства («Лансаротська конвенція»).

Розділ IV

РОЛЬ ЕКСПЕРТНОГО ВИСНОВКУ, ВИСНОВКУ СПЕЦІАЛІСТА ТА ПИСЬМОВОГО ПОЯСНЕННЯ ПСИХОЛОГА

Стаття 273 КУпАП визначає, що експерта призначає орган (посадова особа), у провадженні якого перебуває справа про адміністративне правопорушення, у разі коли виникає потреба в спеціальних знаннях, зокрема для визначення розміру майнової шкоди, заподіяної адміністративним правопорушенням, а також суми грошей, одержаних внаслідок вчинення адміністративного правопорушення, які підлягатимуть конфіскації.

Експерт зобов'язаний з'явитися на виклик органу (посадової особи) і дати об'єктивний висновок щодо/з поставлених перед ним питань.

Експерт має право знайомитися з матеріалами справи, що стосуються предмета експертизи, заявляти клопотання про надання йому додаткових матеріалів, необхідних для надання висновку; з дозволу органу (посадової особи), у провадженні якого перебуває справа про адміністративне правопорушення, ставити особі, яку притягують до відповідальності, потерпілому, свідкам запитання, що стосуються предмета експертизи; бути присутнім при розгляді справи.

У ст. 104 КПК України визначено, що «1. У випадках, передбачених цим Кодексом, хід і результати проведення процесуальної дії фіксуються у протоколі. 2. У випадку фіксування процесуальної дії під час досудового розслідування за допомогою технічних засобів про це зазначається у протоколі. Якщо за допомогою технічних засобів фіксується допит, текст показань може не вноситися до відповідного протоколу за умови, що жоден з учасників процесуальної дії не наполягає на цьому. У такому разі у протоколі зазначається, що показання зафіксовані на носії інформації, який додається до нього».

Перед підписанням протоколу учасникам процесуальної дії надається можливість ознайомитися з текстом протоколу.

Зауваження і доповнення зазначаються у протоколі перед підписами. Протокол підписують усі учасники, які брали участь у проведенні процесуальної дії. Якщо особа через фізичні вади або з інших причин не може особисто підписати протокол, то ознайомлення такої особи з протоколом проводиться при її захисникові (законному представникові), який своїм підписом засвідчує зміст протоколу та факт неможливості його підписання особою.

Якщо особа, яка брала участь у проведенні процесуальної дії, відмовилася підписати протокол, про це зазначається в протоколі. Такій особі надається право дати письмові пояснення щодо причин відмови від підписання, які заносяться до протоколу.

Відповідно до ст.ст. 226, 227 КПК України при проведенні допиту, а також слідчих (розшукових) дій за участю малолітньої або неповнолітньої особи участь психолога обов'язкова. У наведених статтях не визначено, який саме документ повинен надати психолог за результатами участі в таких діях. За таких обставин слід звернутися до ст. 105 КПК України, де закріплено, що особа, яка

проводила процесуальну дію, до протоколу долучає додатки. Додатками до протоколу можуть бути: 1) спеціально виготовлені копії, зразки об'єктів, речей і документів; 2) письмові пояснення спеціалістів, які брали участь у проведенні відповідної процесуальної дії; 3) стенограма, аудіо-, відеозапис процесуальної дії; 4) фототаблиці, схеми, зліпки, носії комп'ютерної інформації та інші матеріали, які пояснюють зміст протоколу. Додатки до протоколів повинні бути належним чином виготовлені, упаковані з метою надійного збереження, а також засвідчені підписами слідчого, прокурора, спеціаліста, інших осіб, які брали участь у виготовленні та/або вилученні таких додатків.

У ч.ч. 1, 2 ст. 71 КПК України «спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками і може надавати консультації та висновки під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок».

Спеціаліст може бути залучений до надання висновків у випадках, передбачених п. 7 ч. 4 ст. 71 КПК України (надавати висновки з питань, що належать до сфери його знань, під час досудового розслідування кримінальних проступків, зокрема у випадках, передбачених ч. 3 ст. 214 КПК України «Початок досудового розслідування»).

У ч. 3 ст. 214 КПК України визначено, що, серед іншого, для з'ясування обставин вчинення кримінального проступку до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань може бути: відібрано пояснення (п. 1 ч. 3); отримано висновок спеціаліста... (п. 3 ч. 3).

Згідно з ч.ч. 1, 2 ст. 69 КПК України «1. Експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань. 2. Не можуть бути експертами особи, які перебувають у службовій або іншій залежності від сторін кримінального провадження або потерпілого». Ця стаття також визначає права та обов'язки експертів. V. ПРОФЕСІЙНА КВАЛІФІКАЦІЯ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОБОВ'ЯЗКИ ФАХОВОГО ПСИХОЛОГА (СПЕЦІАЛІСТА-ПОСЕРЕДНИКА)

Фаховий психолог, якого залучають до розслідування як спеціаліста-посередника, грає важливу роль, що відрізняється від ролі фахового психолога, залученого до виконання інших обов'язків або як експерта. Тому важливо, щоб кваліфікація й обов'язки фахового психолога (спеціаліста-посередника) були точно прописані, щоб запобігти будь-якій неналежній поведінці чи конфліктові інтересів.

Наполегливо рекомендовано, щоб слідчий орган мав реєстр психологів, схвалених для роботи фаховими психологами (спеціалістами-посередниками) у кримінальних справах за участю дітей-жертв і/або свідків. Кандидати на внесення в реєстр повинні відповідати низці критеріїв професійної кваліфікації й мають пройти перевірку.

Наразі в Україні немає загальнонаціонального чи регіональних реєстрів. Хоча загальна практика забезпечення якості серед слідчих – покладатися на психологів зі служби захисту дітей чи шкільних психологів, цей підхід спрямований лише на частину проблеми, бо не передбачає ані належного підготування психолога конкретно на тему слідчого опитування, ані усуває занепокоєння щодо взаємозв'язку між роллю фахового психолога (спеціаліста-посередника) і консультанта-психолога (див. у кінці цього розділу, щоб ознайомитися з детальнішим описом занепокоєнь).

Рекомендовано, щоб кандидати на внесення в реєстр відповідали зазначеним нижче критеріям професійної кваліфікації:

- a) мати ступінь вищої освіти не нижче від магістра за спеціальністю 053 “Психологія в галузі соціальних та поведінкових наук”, що підтверджено відповідними документами державного зразка;
- b) працювати на посаді психолога (мати досвід роботи) у закладах (підприємствах, установах), які дотичні до роботи з дітьми (державному або приватному секторі) не менше ніж три роки;
- c) мати спеціальні професійні компетентності у сфері захисту та безпеки дитини, а також знати форми, методи, засоби ефективної комунікації відповідно до вікових особливостей психічного розвитку дитини;
- d) володіти методикою/технологією проведення опитування дитини, яка стала свідком/потерпілою від насильства, зокрема сексуального насильства, що зазвичай підтверджено відповідними документами (наприклад, сертифікатами національного та міжнародного рівня).

Роль фахового психолога (спеціаліста-посередника) дуже важлива для належного розслідування. Через цю роль фаховий психолог (спеціаліст-посередник) також вразливий до потенційних звинувачень із боку третіх сторін (як-от сторони захисту) щодо неналежного втручання чи навіть настанов для свідків. Щоб захистити фахового психолога (спеціаліста-посередника) від необґрунтованих звинувачень, водночас дотримуючись найвищого стандарту доброчесності розслідування, важливо укласти угоду з таким психологом, зокрема передбачити в ній положення про конфлікт інтересів. Ці положення повинні забороняти фаховому психологові (спеціалістові-посередникові) брати участь у терапії та консультуванні відповідної дитини в іншій ролі. У зв'язку з цим фаховий психолог (спеціаліст-посередник) не може одночасно бути шкільним психологом дитини-жертви/свідка, психологом, який надає послуги терапії, консультування тощо.

Розділ V

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПСИХОЛОГА, СПЕЦІАЛІСТА, ЕКСПЕРТА

Відповідно до ст. 70 КПК України «за завідомо неправдивий висновок, відмову без поважних причин від виконання покладених обов'язків у суді, невиконання інших обов'язків експерт несе відповідальність, встановлену законом».

Згідно зі ст. 72 КПК України «у разі неприбуття до суду без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття на спеціаліста судом покладаються всі витрати, пов'язані з оголошенням перерви в судовому засіданні». За завідомо неправдивий висновок спеціаліст несе відповідальність, встановлену законом [повторення].

Психолога (в контексті ст.ст. 226, 227 КПК України), спеціаліста та експерта може бути притягнуто до дисциплінарної (наприклад, за порушення трудового законодавства на підставі ст. 147 КЗпП України); адміністративної (наприклад, за ст. 185–8 КУпАП «Ухилення від виконання законних вимог прокурора»; експерта – також за ст. 185–4 КУпАП «Злісне ухилення свідка, потерпілого, експерта, перекладача від явки до органів досудового розслідування чи прокурора») або кримінальної відповідальності (наприклад, за ст. 387 КК України «Розголошення даних оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування»; спеціаліста та експерта – також за ст. 384 КК України «Введення в оману суду або іншого уповноваженого органу»).

Експерт також може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності в порядку, передбаченому Положенням про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів (затвержене наказом Міністерства юстиції України від 3 березня 2015 року № 301/5). До судових експертів можуть бути застосовані такі дисциплінарні стягнення (п. 12 Положення): 1) попередження; 2) призупинення дії свідоцтва (на строк від 6 місяців і більше); 3) позбавлення кваліфікації судового експерта; 4) пониження кваліфікаційного класу судового експерта (щодо судових експертів науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України).

Додаток 1

ПИСЬМОВІ ПОЯСНЕННЯ СПЕЦІАЛІСТА (ПСИХОЛОГА)²⁴

Письмові пояснення спеціаліста (психолога)

місто _____, «_____» _____ 20__ року

Складений:

Психолог _____ (ПІБ), диплом спеціаліста/магістра

№ _____, виданий _____,

кандидат психологічних наук, диплом № _____ виданий,

Сертифікати № _____, виданий,

стаж роботи _____ років.

Місце, в якому проводилася процесуальна дія _____

Час проведення (з урахуванням початку та завершення, годин перерв) _____

Особи, які брали участь у проведенні опитування: _____

Особливі обставини, які були під час опитування (ставлення батьків/опікунів дитини, яке може впливати на зміст або форму її свідчень) _____

Стан фізичного розвитку та вигляду дитини (чи здорова, чи її фізичний розвиток відповідає вікові за документами, чи доглянута вона, чи в її зовнішньому вигляді та вбранні помітні особливості)

Попередня інформація (фабула справи): коротко описати, що відомо про дитину та подію злочинну (опис повинен стосуватись інформації, яку надає слідчий/адвокат) _____

²⁴ Дані письмові пояснення розроблені в рамках проєкту «Психосоціальна підтримка та робота з конфліктами» Deutsche Gesellschaft fuer Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH під час навчальних семінарів «Специфіка опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство в Кімнаті дружній до дитини» у Дніпропетровській області, 2018–2019 рр.

Додаток 2

ЗРАЗКИ ЗАПИТАНЬ ДЛЯ ФАЗИ ОПИТУВАННЯ

А2–1. Вступний етап

А2–1.1. Вступ і вказівки

[Проведіть дитину до кімнати. Поясніть їй, що записується відео й за нею можуть спостерігати інші]

Приклад:

(Молодшій дитині): *«Я хочу розповісти тобі про цю кімнату. Бачиш це дзеркало? За ним є ще одна кімната. У ній перебувають капітан Поплавський і лікар Гребенчук. Вони можуть нас бачити та чути. Їхнє завдання – допомогти дітям залишатися в безпеці. Нас також записують. Бачиш цю камеру? Вона записує зображення та слова, коли ми розмовляємо». (Якщо ймовірним кривдником один із батьків/опікун дитини чи у вас є інші причини вважати, що дитина може бути стурбована через те, що один із батьків/опікун може слухати/спостерігати, додайте): «Твої мамі/тата тут немає. Вони не можуть чути або бачити тебе».*

(Старшій дитині – зазвичай віком від 9 років): *«Це відеокамера, яка записує нашу розмову. Це допомагає мені виконувати мою роботу, бо мені потрібно пам'ятати все, про що ми сьогодні говоритимемо. За цим дзеркалом є ще одна кімната, де перебуває капітан Поплавський і лікар Гребенчук, вони спостерігають за нами та слухають. Їхнє завдання – допомагати дітям залишатися в безпеці. У тебе є запитання про цю кімнату? Чи про предмети в ній?»*

[Представтеся, назвіть ім'я та посаду]

Приклад: *«Я слідчий/прокурор. Я розмовляю з різними дітьми й намагаюся захистити їх», «Я психолог, зазвичай я допомагаю людям розповідати історії про себе».*

[Можна також запитати дитину, чи вона знає, хто такий фахівець, який проводить опитування і яка мета розмови]

Приклад: *«Мене звати... Ти знаєш, хто я? Ти знаєш, яка моя професія? Ти знаєш, чому ти сьогодні тут? Ти знаєш, про що я розмовляю з дітьми?»*

[Використовуйте вказівки, щоб переконатися, що дитина розуміє відмінність між правдою та брехнею, усвідомлює цінність і важливість правди.]

Приклади вказівок:

1. Вказівка щодо вислову **«НЕ ЗНАЮ»**

Якщо я запитаю про щось, а ти не знатимеш відповіді, просто скажи: «Не знаю».

Отож, якщо я запитаю тебе: «Як звати мою собаку?», що ти відповіси?

Правильно, бо ти не знаєш.

Але якщо я запитаю тебе: «У тебе є собака?»

Правильно, бо ти це знаєш.

2. Вказівка щодо вислову «**НЕ РОЗУМІЮ**»

Якщо я поставлю тобі запитання, і ти не знатимеш, що я маю на увазі чи що я кажу, ти можеш сказати:

«Я не знаю, що ви маєте на увазі». Я запитаю по-іншому.

Отож, якщо я запитаю тебе: «Яка твоя стать?», що ти відповіси?

Це тому, що «стать» – складне слово. Тому я запитаю: «Ти хлопчик чи дівчинка?»

3. Вказівка щодо вислову «**ВИ ПОМИЛИЛИСЯ**»

Іноді я можу зробити помилку чи сказати щось неправильно. У такому разі ти можеш сказати мені, що я помиляюся.

Отож, якщо я скажу: «Тобі тридцять років». Що ти відповіси?

Отож, скільки тобі років?

4. Вказівка щодо **ФАХІВЦЯ, ЯКИЙ НЕ ЗНАЄ СИТУАЦІЇ**

Я не знаю, що з тобою трапилося.

Тому я не зможу сказати тобі відповіді на твої запитання.

5. Вказівка щодо **ОБІЦЯНКИ СКАЗАТИ ПРАВДУ**

Дуже важливо, щоб ти говорив/говорила мені правду.

Обіцяєш сказати мені правду?

Ти обманюватимеш мене?

A2–1.2. Встановлення відносин і практика вільної розповіді

[Попросіть дитину розповісти більше про себе]

Приклад: «А зараз [ім'я дитини], хочу ближче познайомитися з тобою. Розкажи, чим тобі подобається займатися».

[Якщо дитина відповідає, висловіть їй подяку та підтримку]

Приклад: «Дякую за те, що ділишся зі мною, це допомагає мені краще пізнати тебе. Мені приємно, що я починаю більше знати про тебе».

[Якщо дитина не відповідає, дає короткі відповіді чи затинається, продовжуйте заохочувати її]

Приклад: «Я знаю, що ми зустрічаємося вперше, а тому хочу дізнатися про тебе більше. Мені приємно, що я можу з тобою сьогодні поговорити, [ім'я дитини]».

[Якщо потрібно встановити міцніший зв'язок, продовжуйте це робити]

Приклад: «Я дійсно хочу краще пізнати тебе. Розкажи, чим тобі подобається займатися...»

[Практика вільної розповіді]

Приклад: «Я чув/чула, що тобі подобається [назва діяльності, хобі]. Розкажи мені про це».

«Розкажи мені щось веселе, що сталося з тобою».

(Запропонуйте дитині намалювати малюнок): «Ось папір і олівці. Хочеш намалювати малюнок? Намалюй щось, що ти любиш робити». (Якщо дитина малює малюнок): «Розкажи мені про це».

А–2.1.3. Навчання на тему епізодичної пам'яті

[Використовуючи відкриті запитання/спонукання, попросіть дитину розповісти про нещодавню пам'ятну подію]

Приклад:

«Розкажи мені про свій останній день народження/нещодавнє свято».

«Розкажи мені, що сталося».

«Розкажи мені, що сталося від початку до кінця».

[Використовуйте додаткові запитання]

Приклад: «А що сталося потім, [ім'я дитини]?»

[Практика сегментації часу]

Приклад:

«[Ім'я дитини], я хочу, щоб ти мені розповів/розповіла все про [цю подію].

Будь ласка, розкажи мені про все, що сталося з моменту [діяльності, про яку згадала дитина] до моменту [наступного виду діяльності]».

[Практика навідних тверджень]

Приклад:

«Розкажи більше про [вид діяльності, річ, думку, почуття]».

«Раніше ти розповідав/розповідала про [вид діяльності, річ, думку, почуття]». Розкажи мені про це».

А2–2. Етап вільних спогадів

[Представте тему занепокоєння. Намагайтеся зробити це якомога відкритішим способом і без навіювання]

Приклад:

«Розкажи мені, чому ти тут сьогодні».

«Хтось хвилюється про тебе?» Якщо дитина відповідає «так», продовжте фразу:
«Розкажи мені, через що хвилюється [особа]?»

«Мені розповідали про твою бесіду з [особа]». Розкажи мені, про що ви розмовляли».

[Почніть говорити про інциденти за допомогою спонукання до вільних спогадів]

Приклад: «[Ім'я дитини], ти мені сказав/сказала, що [стисло повторіть зміст повідомлення дитини]. Розкажи про все від самого початку й до кінця».

[Використовуйте додаткові запитання]

Приклад: «Ти сказав/сказала _____. І що сталося після цього?»

[Використовуйте спонукальні пропозиції з розбиттям за часом]

Приклад: «Ти розповів/розповіла мені багато чого. Тепер згадай той час і розкажи мені, що трапилося з _____ до _____».

[Використовуйте навідні твердження]

Приклад:

«Розкажи мені більше про [дію, предмет, почуття, думку]».

«[Ім'я дитини], ти згадав/згадала про [дію, предмет, почуття, думку]. Розкажи мені про це».

[Перейдіть до навідних запитань, використовуючи питальні слова «хто-що-де-коли-як-скільки», «щоб з'ясувати забраклі деталі звинувачення. По змозі, поєднуйте відкриті запитання з навідними, додаючи фразу: «Розкажи мені детальніше про це».]

Приклад: (щоб з'ясувати час події):

«У якому ти класі ти був/була?»

«Скільки в тебе було занять у той день?»

«Хто був удома в той час?»

[Якщо ви вже використали інші підходи, але досі бракує криміналістично значущої інформації, спробуйте поставити запитання з варіантами відповіді. Завжди поєднуйте їх із відкритими спонуканнями, додаючи фразу: «Розкажи мені детальніше про це».]

Приклад: «[Ім'я дитини], коли ти розповідав/розповідала мені про те, що був/була в кімнаті з [особа], чи були там присутні інші люди?» [Зачекайте, поки дитина відповість.] «Розкажи мені більше про це [прив'яжіть це до слів у відповіді дитини]».

[Пропрацюйте зізнання]

Приклад:

(Якщо дитина згадала, що розповіла комусь про інцидент): *«Тепер розкажи мені, хто ще дізнався про це».*

(Якщо дитина не згадувала про те, що розповіла комусь): *«Чи знає ще хтось?»*

A2–3. Кінцева фаза

[Перехід від опитування до нейтральної теми]

Приклад: (Якщо опитування відбувається напередодні вихідних (шкільних канікул), доречно запитати дитину про плани відпочинку) *«Незабаром вихідні, чим плануєш займатись?»* або *«Незабаром літо, вже є плани на відпочинок?»*

Додаток 3

ПРОТОКОЛ НАЦІОНАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ ЗДОРОВ'Я ДИТИНИ ТА РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ (NICHD)

Протокол: NICHD І ДОДАТКИ ДО НЬОГО

Переглянутий протокол процесуального опитування (версія 2014 р.)

А. Вступ

Мене звати [ім'я]. Сьогодні [вказати дату] і зараз [вказати час]. Я проводжу опитування [ім'я дитини] у [назва місця].

Перевірте, чи ввімкнено режим відеозапису.

Привіт, [ім'я дитини], радий/рада сьогодні з тобою зустрітися. Як твої справи?

Мене звати [ім'я], а моя робота – розмовляти з дітьми про різні речі, які з ними стаються. Бачиш, у нас тут є відеокамера. Вона запише нашу розмову, щоб у мене була змога запам'ятати все, що ти мені розкажеш. Іноді я забуваю різні речі, а відеозапис дозволить мені слухати тебе, але не записувати кожне слово.

Під час вступної частини доцільно продемонструвати доброзичливе ставлення:

Тобі зручно?

Що я можу зробити, щоб тобі було ще зручніше?

В. Налagodження відносин і практикування навичок розповіді

В.1 А зараз, [ім'я дитини], хочу ближче познайомитися з тобою. Розкажи, чим тобі подобається займатися.

Почекайте, поки дитина дасть відповідь.

Якщо дитина відповідає, висловіть їй подяку та підтримку.

Дякую за те, що ділишся зі мною, це допомагає мені краще пізнати тебе. Мені приємно, що я починаю більше знати про тебе.

Якщо вважаєте, що дитина вже має безпосередньо переходити до практикування навичок розповіді, переходьте до пункту В.3.

Якщо дитина не відповідає, відповідає стисло або затинається, можете сказати: Я розумію, що ми зустрілися вперше, але мені дійсно хочеться познайомитися з тобою. Мені приємно, що я можу з тобою сьогодні поговорити, [ім'я дитини].

Перейдіть до п. В.2, якщо вважаєте, що потрібні додаткові зусилля для побудови відносин.

Якщо дитина подає сигнали, що свідчать про ухиляння або спротив (наприклад, уникає зорового контакту), відразу ж займіться цією проблемою:

[Ім'я дитини], я хочу бачити твої очі. [Ім'я дитини], сядь ближче до мене.

[Ім'я дитини], бачу, що ти [плачеш, мовчазний/мовчазна], розкажи мені, в чому річ, і я тобі допоможу. [Ім'я дитини], дякую, що дозволяєш мені вислухати тебе. Розкажи, будь ласка, про те, що ти зараз переживаєш.

В.2 Я дійсно хочу ближче познайомитися з тобою, [ім'я дитини]. Розкажи мені, чим тобі подобається займатися в школі, під час перерви, після школи.

Дочекайтеся відповіді

Якщо дитина продовжує ухилятися або чинити спротив:

Запропонуйте дитині поговорити на нейтральну тему, вибрану ще до початку опитування (наприклад, можна заздалегідь попросити одного з батьків чи опікуна розповісти про те, чим подобається займатися дитині):

Мені розповідали, що тобі подобається [назва діяльності, хобі]. Розкажи мені про [назва діяльності, хобі].

Запитайте про якісь відмітні речі (наприклад, предмети одягу):

Бачу, ти носиш [особливий предмет одягу, наприклад, футболку з атрибутикою футбольного клубу]. Розкажи мені про [цей предмет].

Дайте дитині можливість щось намалювати (Див. Додаток 1, «Додаток про побудову відносин за допомогою малювання»): [Ім'я дитини], може, ти хочеш намалювати щось [те, чим ти любиш займатися, чи щось веселе, що було у твоєму житті]? Ось для тебе олівці та папір.

В.3 А тепер, [ім'я дитини], розкажи мені більше про [вид діяльності, про який дитина вже згадала].

Уникайте телепередач, відео або фентезі. Дочекайтеся відповіді.

В.4 [Ім'я дитини], розкажи про щось веселе, що було у твоєму житті [у школі, дитячому садку]?

В.5 Розкажи мені про [щось таке, про що дитина вже згадала]. Ставте запитання на різні теми; одне з таких запитань має стосуватися внутрішнього виміру: думок, почуттів, відчуттів або емоцій.

В.6 Ти мені розказав/розказала про [щасливі, приємні, веселі речі], які були у твоєму житті. А тепер розкажи про щось неприємне, що з тобою було [у школі, у дитсадку].

Увага! Не згадуйте місця, де могло статися стверджуване насильство.

В.7 Розкажи, будь ласка, про [щось таке, про що дитина вже згадала]. Ставте різні запитання, щоб отримати більше інформації з широкого кола питань; одне з них повинно стосуватися внутрішнього виміру: думок, почуттів, відчуттів або емоцій.

Якщо дитина ділиться тривожною інформацією, обговоріть її стисло, супроводжуючи це репліками з висловленням підтримки. Можливо, вам буде потрібно перевірити, чи розповідала дитина про це комусь раніше:

Ти мені розповів/розповіла про [цей неприємний інцидент]. Ти вже говорив/говорила про це комусь із дорослих?

Якщо дитина каже «ні», скажіть: Чи хочеш ти, щоб я тобі в цьому допоміг/допомогла?

В.8 [Ім'я дитини], ти розказав/розказала мені про [вже описану приємну подію] та про [вже описану неприємну подію], поділився/поділилася зі мною своїми [емоціями, думками] (якщо це дійсно відбулося). Дякую тобі за те, що ти зі мною цим ділишся. Важливо, щоб ти знав/знала: ти можеш розмовляти зі мною про все, що завгодно – і про добре, й про погане.

С. Пояснення та практичне закріплення базових правил

Ці запитання адаптуйте відповідно до рівня розвитку дитини.

С.1 [Ім'я дитини], мені цікаво з тобою розмовляти й сьогодні я ставитиму тобі найрізноманітніші запитання.

Якщо я запитаю в тебе про речі, яких ти не розумієш, просто скажи: «[Ім'я інтерв'юера], я цього не розумію». Гарзд, [ім'я дитини]?

Павза

Якщо я не зрозумію того, про що ти говориш, тоді я попрошу тебе пояснити це.

Павза

Якщо я запитаю про щось, а ти не знатимеш відповіді, просто скажи: «Не знаю». Отже, [ім'я дитини], якщо я спитаю тебе, [наприклад, що я їв/їла сьогодні на сніданок], що ти відповіси?

Дочекайтеся відповіді

Якщо дитина відповідає «не знаю», скажіть: Правильно. Ти ж, [ім'я дитини], справді цього не знаєш, хіба не так?

Якщо дитина намагається здогадатися, скажіть: Ні, [ім'я дитини], ти ж мене не знаєш [або тебе зі мною не було, коли я сьогодні снідав/снідала], а отже ти цього не знаєш. Якщо ти не знаєш відповіді, не намагайся здогадатися, просто скажи «не знаю».

Пауза

Але якщо ти справді щось знаєш або пам'ятаєш, дуже важливо, щоб ти мені про це розказав/розказала, гарзд, [ім'я дитини]?

С.2 А якщо я скажу щось, що не є правда, ти маєш теж мені про це сказати. Гарзд, [ім'я дитини]?

Дочекайтеся відповіді

Отже, якщо я скажу, що ти дівчинка й тобі 2 роки [під час інтерв'ювання 5-річного хлопчика], що ти мені відповіси?

Якщо дитина лише заперечує ваші слова, а сама вас не виправляє, скажіть: Що ти скажеш, якщо я помилюся й назву тебе 2-річною дівчинкою [під час інтерв'ювання 5-річного хлопчика тощо]?

Дочекайтеся відповіді

Дайте дитині позитивне підкріплення, якщо вона дає правильну відповідь: Правильно, [ім'я дитини]. Тепер ти знаєш: якщо я зроблю помилку або скажу щось, що є неправда, маєш мені про це сказати.

Павза

Виправте неправильну відповідь: Ні, [ім'я дитини], тобі не [неправильний вік], тобі [справжній вік]. Отже, якщо я скажу, що ти [неправильна стать], що ти відповіси?

Дайте дитині позитивне підкріплення за правильну відповідь, виправте неправильну відповідь і зробіть цю вправу ще раз:

Отже, якщо я скажу, що ти зараз стоїш, що ти відповіси?

Дочекайтеся відповіді

Гаразд.

[Ім'я дитини], тепер ти розумієш: якщо я скажу щось неправильне, тобі потрібно виправити мене та сказати мені, як буде правильно.

С.3 Говорити з [дітьми, підлітками] про те, що з ними сталося, – це частина моєї роботи. Я зустрічаюся з багатьма [дітьми, підлітками], і вони розповідають мені правду про ті речі, які з ними стаються. [Ім'я дитини], дуже важливо, щоб ти розповів/розповіла мені сьогодні правду про те, що сталося з тобою.

D. Подальше налагодження відносин та тренування епізодичної пам'яті

Визначте до початку опитування якусь нещодавню подію, нетривалу, позитивну та значущу, у якій ця дитина брала активну участь. Якщо можливо, виберіть подію, яка сталася приблизно тоді ж, коли й акт насильства, про який стверджується або щодо якого існують підозри. Якщо стверджуваний акт насильства стався в якийсь особливий день або під час особливої події, запитайте про іншу подію.

Радий/рада зустрітися з тобою сьогодні, [ім'я дитини], і хочу познайомитися з тобою ще ближче.

D.1 Головне запитання

Кілька [днів, тижнів] тому було [свято, день народження, інша подія]. Розкажи мені про все, що відбувалося [під час цієї події], з самого початку й до кінця, якомога докладніше.

Якщо така подія не була визначена заздалегідь, запитайте: Чи були в тебе останнім часом цікаві події, може, ти кудись ходив/ходила чи їздив/їздила, а може, був/була на дні народження?

Якщо дитині не вдається пригадати відповідну подію, скажіть: Отже, розкажи мені про все, що сталося [вчора, сьогодні] відтоді, як ти прокинувся/прокинулась.

D.2 Додаткові запитання

Повторіть назву найпершої дії, з якої почалася відповідна подія. А потім запитайте:

А що сталося потім, [ім'я дитини]?

Під час цієї частини опитування ставте це запитання так часто, як це потрібно, доки не отримаєте повну розповідь про подію.

Дякую тобі, [ім'я дитини], ти мені стільки всього розповів/розповіла (якщо це дійсно так). Я хочу поставити тобі ще кілька запитань про те, що ти щойно мені розповів/розповіла.

D.3 Спонукальні пропозиції, що стосуються певного часу

Спробуйте вжити три спонукальні пропозиції, що стосуються певного часу, можливо адаптувавши кількість і тип речень до здібностей та реакцій дитини.

[Ім'я дитини], я хочу, щоб ти мені розповів/розповіла усе про [цю подію].

Будь ласка, розкажи мені про все, що сталося з моменту [діяльності, про яку згадала дитина] до моменту [наступного виду діяльності].

Якщо дитина має проблеми з розумінням обмежених відрізків часу, тоді скажіть:

Розкажи мені, будь ласка, про все, що сталося з моменту, коли почалося [назва виду діяльності, про яку згадала дитина].

Дякую тобі, [ім'я дитини], за те, що ти про це розповідаєш. Ти говориш/висловлюєшся дуже чітко, і тому мені легко зрозуміти, про що ти говориш.

D.4 Навідні пропозиції

Спробуйте зробити три навідні пропозиції, але можете адаптувати їхню кількість залежно від здібностей та реакцій дитини. Також зосереджуйтеся на думках і почуттях.

Навідні запрошення можуть застосовуватися в одному з двох форматів:

Розкажи більше про [вид діяльності, річ, думку, почуття].

Раніше ти розповідав/розповідала про [вид діяльності, річ, думку, почуття]. Розкажи мені більше про це.

D.5 [Ім'я дитини], дякую тобі за те, що ти мені розповів/розповіла про [назва події]. Під час нашої розмови сьогодні дуже важливо, щоб ти розповів/розповіла мені все про ті речі, які насправді сталися з тобою.

D.6 [Ім'я дитини], як ти зараз відчуваєшся?

Е. Основний етап

Е.1 Перехід до основних питань

Увага! Якщо дитина чинить чіткий вербальний спротив, але ні в чому не заперечує насильства, перейдіть до розділу Е.1.а («підтримка в подоланні явної відмови») і працюйте, щоб подолати спротив, не застосовуючи додаткових перехідних підказок.

Отже, зараз ми вже трішки краще познайомилися одне з одним, і я хочу поговорити про те, чому [ти або я] сьогодні тут.

На будь-якому етапі опитування, якщо дитина повідомляє про злочин, переходьте до розділу Е.2.

Якщо дитина говорить про події, які не стосуються справи, скажіть: [Ім'я дитини], я чую все, що ти мені говориш. Якщо хочеш, можемо поговорити про це пізніше. Але саме зараз я хочу довідатися про інші речі, які, можливо, сталися з тобою.

1. Я розумію, що щось могло з тобою трапитися. Розкажи про все, що сталося, із самого початку й до кінця.
2. Я вже казав/казала тобі: моя робота – розмовляти з дітьми про те, що з ними, можливо, сталося. Дуже важливо, щоб ти розповів/розповіла мені про те, чому, на твою думку, [твоя мама, тато, бабуся] [привели тебе сюди сьогодні, я прийшов/прийшла до тебе сьогодні поговорити].
3. Якщо дитина не повідомляє ні про що, ухиляється або чинить спротив, ви можете вжити загальні речення на підтримку дитини, які не стосуються особисто її та в яких не згадується насильство:
 - a. Ім'я дитини], моя робота – вислуховувати дітей, які розповідають про те, що з ними сталося.
 - b. [Ім'я дитини], якщо щось трапляється з дітьми, я справді хочу про це дізнатися. Ось чому я тут.
 - c. [Ім'я дитини], тут діти можуть говорити про те, що з ними сталося, – і про гарні речі, і про погані.
 - d. Моє завдання – допомагати дітям.
4. Мене повідомили, що ти розмовляв/розмовляла з [лікарем, учителем, соціальним працівником, іншим фахівцем] у [місце, час]. Розкажи мені, будь ласка, про що ти з ним говорив/говорила.
5. Я [бачив/бачила, чув/чула] що в тебе є/були [зафіксовані травми, подряпини] на [частина тіла]. Розкажи мені все про [це].
6. [Ім'я дитини], чи трапилося з тобою щось в [місце, час стверджуваного інциденту]?

Якщо дитина не повідомляє нічого, ухиляється або чинить спротив, ви можете застосувати деякі з речень на підтримку дитини, викладених вище (а–с) (текст, який є англійською відсутній у перекладі, але на нього є посилання, виділене жовтим. Текст переклала, прошу переглянути) або ж одне з речень нижче, де говориться вже конкретно про дитину, але все ще не згадується насильство:

- d. Ти вже багато всього розповів/розповіла про себе. Мені здається, я вже знаю тебе краще і ти можеш мені розповісти більше [про різні речі, як про хороші, так і про погані], які трапилися з тобою.
- e. Ти вже розповів/розповіла багато всього про себе, дякую тобі, що поділився/поділилася зі мною. Ось ми продовжуємо розмовляти, будь ласка, розкажи мені далі про інші події, що сталися з тобою.
- f. [Ім'я дитини], може, в тебе є щось, про що ти б хотів/хотіла розказати мені [я хотів би / хотіла б знати/почути, для мене важливо знати/почути це].

Якщо дитина не робить ані повідомлення, ані заперечення, оцініть ситуацію та заплануйте наступні кроки.

Ви можете скористатися вербальними та невербальними сигналами про відмову з боку дитини, щоб оцінити ситуацію та ухвалити рішення про те, чи варто рухатися далі. Обміркуйте варіант завершення інтерв'ю (перехід до E.1.b) та планування додаткового інтерв'ю (додаток 2), якщо вважаєте, що дитина чинить спротив або ухиляється від співробітництва, і що буде доцільним провести додаткову сесію з налагодження відносин.

Поступово застосовуйте підказки щодо переходу, якщо, на вашу думку,

- Можливо, насильства не було [можливо, важливим буде зрозуміти причину виникнення підозри].
- Дитина не усвідомлює цілі інтерв'ювання.
- Дитина чинить спротив вашим зусиллям або ж ухиляється від співробітництва, проте існують серйозні занепокоєння стосовно стану дитини або ж ходу розслідування.
- 7. [Ім'я дитини], може, тобі хтось дошкуляв?
- 8. [Ім'я дитини], може, хтось зробив тобі щось таке, що, як ти вважаєш, було неправильне?
- 9. [Ім'я дитини], чи хтось [стисло повідомте про твердження або підозри, не називаючи імен стверджуваних кривдників і не заглиблюючись у деталі]?

Якщо дитина нічого не повідомляє, але ухиляється або чинить спротив, і при цьому існують незалежні докази на підтвердження підозри, ви можете застосувати вислови підтримки, наведені вище (a–f) або одне з речень нижче.

- g. [Ім'я дитини], [Я/спеціалісти] стурбований/стурбовані стосовно тебе і я хочу узнати, чи дійсно щось могло трапитися з тобою.
- h. [Ім'я дитини], якщо щось трапалося з тобою й ти не хочеш, щоб це повторилося, можеш мені сказати про це.
 - i-1. [Ім'я дитини], якщо тобі так важко мені про це сказати, то в чому полягає причина?
 - i-2. [Ім'я дитини] чи є щось таке, що тебе турбує? i-3. [Ім'я дитини], що трапиться, якщо ти розкажеш мені про це?
 - i-4. [Ім'я дитини], чи хтось просив тобі нічого не говорити?
- j. Іноді діти вважають, що, якщо щось із ними сталося, це їхня провина, але діти не несуть відповідальності за те, що трапляється з ними.
- k. Розкажати мені про це – твій добровільний вибір, а моя робота – дозволити тобі зробити цей вибір.
- 10. [Ім'я дитини], скільки я розумію, [ти, хтось] [повідомив/повідомила, бачив/бачила] [стисло повідомте про твердження або підозри, не називаючи імен стверджуваних кривдників і надто не заглиблюючись у деталі]. Я хочу з'ясувати, чи не трапалося, можливо, чогось із тобою.

Е.1.а Вислови підтримки, які допомагають подолати явну відмову.

Якщо дитина має чітко виражені труднощі або відмовляється надати інформацію, проте не заперечила насильства, ви можете застосувати вищевказані вислови підтримки (a–k) та наведені речення для подолання явної відмови від співпраці:

- 1. [Ім'я дитини], я розумію, що [ти маєш труднощі, про які згадала дитина, наприклад, тобі соромно]. Почнемо говорити і я допоможу тобі з цим впоратися.
- m. У багатьох дітей є [труднощі, про які згадала дитина] і я намагаюся допомогти їм.
- n. Я розумію, що ти маєш [труднощі, про які згадала дитина], розкажи мені більше про це.
- o. Якщо дитина недостатньо довіряє: Я переконаний, що ти можеш чудово про це розповісти.
- p. Якщо дитина каже, що вона занепокоєна чимось конкретним, і ви можете дати їй правдиві запевнення: Не хвилюйся, я [не розповім іншим дітям/зроблю все, щоб ти не запізнився/запізnilася на автобус].
- q. Розповідати чи ні – вибирати тобі, і я сприйму твій вибір.

Якщо в будь-який момент часу, під час дослідження того, чи дійсно могло статися насильство, ви дійдете висновку про те, що дитина чинить спротив або відмовляється від співробітництва, і що додаткова зустріч покращить налагодження відносин із нею, завершіть опитування та заплануйте ще одне (Додаток 2). Якщо ви хочете завершити опитування, перейдіть до розділу G.

E.2 Розслідування інцидентів

Під час усієї основної частини опитування важливо зберігати та покращувати відносини, встановлені з дитиною, повторювати вислови на її підтримку та реагувати на прояви комплексів, стресу та конфліктів.

E.2.a Пропозиції вільних спогадів

10.a. Пропозиція першої розповіді про інциденти.

Якщо дитина згадує про конкретний інцидент:

[Ім'я дитини], ти мені сказав/сказала, що [стисло повторіть зміст повідомлення дитини]. Розкажи про все від самого початку й до кінця.

Якщо дитина згадує про кілька інцидентів:

[Ім'я дитини], ти мені розповів/розповіла, що [стисло повторіть зміст повідомлення дитини]. Розкажи мені все про [останній/перший/конкретний інцидент/інцидент у такому місці/у такий час] від самого початку й до кінця.

Якщо дитина надає загальний опис і вам не вдається встановити кількість інцидентів: [Ім'я дитини], ти кажеш, що [стисло повторіть зміст повідомлення дитини]. Це трапилось тільки один раз чи кілька разів? Залежно від відповіді, запропонуйте дитині розказати першу розповідь (10.a).

Якщо опис і далі загальний, скажіть:

[Ім'я дитини], ти розповів/розповіла мені про те, що [стисло повторіть зміст загального опису]. Розкажи про все від самого початку й до кінця.

10.b. Додаткові запитання

Повторіть опис дитиною тієї дії/випадку, з яких почалася подія. Після того запитайте:

А що сталося потім?

Ставте це запитання так часто, як це потрібно, доки не отримаєте повного опису стверджованого інциденту.

10.c. Спонукальні пропозиції, що стосуються певного часу

Ти багато мені всього розповів/розповіла і допоміг/допомогла мені зрозуміти, що сталося. А тепер, [ім'я дитини], хочу додатково тебе запитати про [назвіть інцидент].

[Ім'я дитини], згадай той час [день, ніч] та розкажи мені все, що сталося з моменту [дія, про яку згадала дитина] до моменту [наступна дія, про яку згадала дитина].

Ви можете ставити це запитання так часто, як потрібно, щоб пропрацювати всі складники інциденту.

10.d. Навідні пропозиції

Навідні пропозиції можуть бути двох форматів:

- Розкажи мені більше про [дію, предмет, почуття, думку].

- [Ім'я дитини], ти згадав/згадала про [дію, предмет, почуття, думку]. Розкажи мені більше про це.

Повторюйте це запитання так часто, як потрібно, впродовж усієї цієї частини опитування.

Увага! Пропозиції згадати про події у вільній формі потрібно зробити до переходу до закритих запитань.

E.2.b Навідні запитання

Якщо після вичерпного застосування відкритих запитань деяких ключових деталей бракує або вони залишилися нез'ясованими, поставте навідні запитання.

11. [Ім'я дитини], ти розповів/розповіла про [дію, предмет, почуття, думку]. [Як, коли, де, хто, що, який, скільки, що ти маєш на увазі]?

Важливо щоразу, де це можливо, поєднувати відкриті й навідні запитання.

Розкажи мені більше про це.

E.2.c Розслідування кількох інцидентів

Якщо, відповідаючи на запитання 10a–11, дитина згадує про один інцидент:

12. [Ім'я дитини], те, про що ти мені розповів/розповіла, трапалося з тобою один раз чи більше ніж раз?

Якщо дитина сказала, що такі інциденти траплялися з нею більше ніж раз, поверніться до запитання 10.a та дослідіть додаткові інциденти. Часто краще досліджувати останній або перший інцидент чи такий, що найбільше запам'ятався.

E.2.d Перерва

[Ім'я дитини], тепер мені треба переконатися, що я зрозумів/зрозуміла все, про що ти мені розповів/розповіла та поміркувати над тим, чи маю ще про щось тебе запитати.

Мені потрібні кілька хвилин, щоб поміркувати про те, що ти мені розповів/розповіла/продивитися свої нотатки.

Під час перерви перегляньте отриману інформацію, перевірте, чи не вистачає якоїсь інформації, розплануйте кінець опитування. Обов'язково сформулюйте на письмі запитання з альтернативними відповідями та розгляньте можливість замінити їх відкритими або закритими навідними запитаннями.

E.2.e Запитання з варіантами відповіді. Отримання інформації, про яку дитина не згадала.

Ви повинні ставити такі цілеспрямовані запитання, лише якщо вичерпали інші підходи, але усвідомлюєте нестачу якоїсь важливої з погляду криміналістики інформації. Дуже важливо ставити запитання з варіантами відповідей у поєднанні з відкритими пропозиціями («Розкажи мені все про це»), де це можливо.

Якщо інцидентів кілька, варто зорієнтувати дитину щодо відповідного інциденту за допомогою її власних слів.

13. [Ім'я дитини], коли ти мені розповідав/розповідала про [окремий інцидент у конкретний час і місці], ти згадав/згадала [дію, предмет, почуття, думку]. [Чи робив, мали, мав, є] [подробиця, яку дитина має підтвердити або спростувати]? Приклад: Світланко, ти мені розповідала, що була на кухні з Тарасом, а чи були разом з тобою інші люди?

Коли це доцільно, додайте пропозицію:

Розкажи мені все про [дію, предмет, почуття, думку].

Перед тим, як переходити до наступного інциденту, переконайтеся, що отримали всю інформацію, якої не вистачало, про подробиці кожного окремого інциденту.

F. Відомості про те, чи повідомляла дитина про інцидент раніше

Ти мені сказав/сказала про те, чому ти прийшов/прийшла поговорити зі мною сьогодні. Ти дав/дала мені [чимало] інформації, і це мені справді допомогло зрозуміти, що сталося.

Якщо дитина згадала про те, що вона комусь вже розповідала про інцидент(и), можете їй сказати:

А тепер я хочу зрозуміти, як інші люди довідалися про [останній інцидент].

Якщо дитина не згадала про те, що комусь про це говорила, прозондуйте можливість такого зізнання та запитайте: Чи знає хтось іще про те, що сталося?

А потім розберіть сам процес зізнання, дізнайтеся про час розповіді, обставини, слухачів, можливе обговорення події та реакцію на зізнання з боку дитини та слухачів. Там, де це можливо, застосуйте відкриті запитання.

G. Завершення опитування

[Ім'я дитини], що ти збираєшся робити після того, як ми завершимо розмову? Поговоріть з дитиною протягом кількох хвилин на нейтральну тему.

Додаток 1. Додаток про побудову відносин за допомогою малювання

Якщо дитина не відповідає, виглядає стриманою, наляканою або позбавленою інтересу під час етапу встановлення відносин, ви можете висунути таку пропозицію:

[Ім'я дитини], чи не хочеш ти намалювати щось про те, чим ти любиш займатися?

[Ім'я дитини], чи не хочеш ти намалювати щось веселе, що з тобою траплялося?

Запропонуйте дитині чистий папір та прилади для малювання та дайте їй можливість малювати протягом кількох хвилин. Сядьте поруч із дитиною, посміхайтесь та заохочуйте її до розмови під час малювання.

Малюнок тлумачити не треба. Не оцінюйте те, що намалювала дитина, а звертайте увагу лише на словесну інформацію, яку надає дитина під час або після малювання, робіть це за допомогою відкритих пропозицій до діалогу.

Якщо дитина не розмовляє під час або після малювання, застосуйте відкриту пропозицію:

Розкажи мені, будь ласка, про свій малюнок.

Щойно дитина закінчить малювати, похваліть її:

Дуже гарно, [ім'я дитини]. Дякую тобі за цей малюнок.

Додаток 2. Якщо вам потрібне додаткове опитування

Додаткове опитування можна провести, якщо слідчий вважає, що під час наступної зустрічі можна буде встановити кращі відносини з дитиною й це дозволить краще зрозуміти, було чи не було скоєне насильство (перехідний етап). Інколи буває потрібно провести 2–3 опитування.

Загальні рекомендації щодо додаткових опитувань.

1. Заздалегідь зберіть додаткову інформацію про дитину із зовнішніх джерел, щоб покращити налагодження відносин із нею (наприклад, про її інтереси, можливі події, досвід участі в яких має дитина, іншу значущу інформацію).
2. Перед повторним опитуванням перегляньте інформацію, отриману під час попередньої бесіди, щоб оновити спогади про ваше спілкування з цією дитиною.
3. Залежно від самої дитини та від обставин, на початку можна лише стисло згадати про базові правила й не практикуватися знову в їх застосуванні.
4. Під час стадії налагодження відносин спробуйте згадати про друзів, інтереси дитини, важливі події або теми, що обговорювалися під час попередньої зустрічі/зустрічей.
5. На будь-якому етапі розмови, якщо дитина робить повідомлення або згадує про важливу інформацію, переходьте до основної частини опитування.
6. Загалом додаткове опитування повинно йти за структурою даного Протоколу з можливою адаптацією для посилань на попередню бесіду метою розвитку раніше встановлених відносин. Наприклад:
 - Ти, можливо, пам'ятаєш, що [мене звать...].
 - Сьогодні знову [в мене є відеокамера].
 - Останнього разу, коли ми зустрічалися, ти мені сказав/сказала, що [наприклад, любиш грати у футбол].
7. Проведення опитування та рішення щодо його перебігу й перехідного етапу повинні бути визначені переліченими в Протоколі критеріями.

Додаток 3. Ненавідні методи надання підтримки

А. Звернення до дитини на ім'я

Звертайтеся особисто до дитини, називаючи її на ім'я. Уникайте ласкавих звернень (сонечко, зайченятко тощо).

В. Встановлення відносин

- Вітання дитини

Радий/рада [зустрітися з тобою сьогодні, познайомитися з тобою, поговорити з тобою]. Мене звати, .

- Висловлення особистого інтересу до дитини

Я дійсно хочу дізнатися про [тебе, те, що трапилося з тобою]. Сьогодні ми зустрілися вперше, і для мене важливо познайомитися з тобою ближче.

- Невеликі прояви доброзичливості

Тобі холодно?

Зараз я покажу тобі, де тут туалет. Ось склянка води для тебе.

Якщо хочеш, можеш подивитися відеокамеру. Хочеш, зробимо коротку перерву?

С. Позитивне підкріплення

- Позитивне підкріплення поведінки

Уникайте оцінювання («ти дуже добре про це розповів/розповіла») та асоціювання позитивного підкріплення з певним змістом («Дякую за те, що розповів/розповіла про свого батька»)

Ти чітко це описуєш.

Ти надаєш багато подробиць, і це важливо. Ти дійсно допомагаєш мені це зрозуміти, дякую. Ти мене виправив/виправила, і це важливо.

Розумію, про що ти говориш.

- Подяка та похвала

Хочу подякувати тобі за допомогу.

Я дійсно вдячний/вдячна тобі за те, що ти поговорив/поговорила зі мною.

Дякую тобі за те, що ти з усієї сили намагався/намагалася згадати, що сталося, й розповісти мені. Дякую, що поділився/поділилася цим зі мною.

- Повага до рішень дитини

Розповідати чи не розповідати мені про це – твій добровільний вибір, а моя робота – дозволити тобі зробити цей вибір.

Д. Спирання на відносини

- Міркування щодо відносин:

Ти багато мені про себе розповів/розповіла, і мені здається, що я знаю тебе краще. Тепер ми знаємо одне одного краще, а отже ти можеш поділитися цим зі мною.

- Висловлення турботи:

Я поряд.

Я турбуюся про тебе.

Ти для мене багато значиш.

- Підкреслення того, що ви саме та людина, з якою можна поділитися інформацією:

Якщо щось трапилося, то я тут саме для того, щоб вислухати тебе.

Ти можеш довіритися мені, і якщо щось трапилося – розповісти мені про це. Зі мною можна ділитися [таємницями, серйозними проблемами].

Я розмовляю з багатьма дітьми, і вони мені розповідають про те, що з ними трапляється. Моя робота – вислуховувати дітей, якщо в них проблеми.

Е. Емоційна підтримка

- Узагальнення труднощів, з якими стикається дитина

Багатьом дітям важко розповідати.

Багато дітей [відчувають сором, сором'язливі, трохи мовчазні] на початку, але потім усе стає добре. У багатьох дітей є таємниці, і моє завдання – їх вислуховувати.

- Спочуття

Розумію, що тобі важко говорити про це. Знаю, ця бесіда триває вже довго.

- Перевірка почуттів дитини

Як ти зараз відчуваєшся?

Як ти відчуваєшся тепер, коли ми закінчили? Як ти відчувався/вчувалася перед нашою розмовою?

Коли ти розмовляв/розмовляла зі мною сьогодні, як ти відчувався/вчувалася?

- Відстежування емоцій

Розкажи мені більше про свій [страх, злість]. Бачу, ти плачеш. Як же так сталося?

Ти казав/казала, що не можеш мені про це сказати. Розкажи мені більше про це.

- Віддзеркалення емоцій

Ти сказав/казала, що ти [сумував/сумувала, плакав/плакала, злився/злилася].

- Відкриті запитання про почуття або думки під час інциденту

Ти казав/казала, що ти [був сумний/була сумна, тобі було огидно, тобі хотілося втекти]. Розкажи мені більше про це.

Сприйняття та визнання емоцій

Ти сказав/казала, що було дуже боляче. Розумію, про що ти кажеш. Я можу зрозуміти, про що ти говориш.

- Заспокоєння

Не хвилюйся, [я не розповім іншим дітям, я зроблю все, щоб ти не запізнився/запізnilася на автобус, запевняю, що ніхто не збирається тебе заарештовувати].

Іноді можна допомогти [проблемним сім'ям, людям, що завдали шкоди іншим]. Інколи дітям допомагає те, що вони можуть поговорити, і їм більше не треба тримати це таємним.

- Зняття відповідальності з дитини

Якщо [щось трапилося, хтось завдав тобі шкоди], [це не твоя провина, ти за це не відповідаєш].

Узагальнення: коли з дітьми трапляються різні речі, це не їхня провина.

- Пошук невисловлених емоцій і конфліктів

Якщо тобі важко про це говорити, то що саме тебе турбує?

F. М'яке заохочення

- З теплотою підкресліть, що дитина – ключове джерело інформації:

Я ставлю тобі ці запитання тому, що мене там не було.

- Узаконювання будь-яких висловлювань

Тим можеш говорити і про погані, і про гарні речі. У цій кімнаті ти можеш говорити про все.

Це нормально – говорити [про такі речі, вимовляти оті/погані слова].

Багато дітей розповідають мені про те, що з ними трапилося, і це нормально.

- Висловлення впевненості/оптимізму

Гадаю, ти це можеш добре це описати. Я впевнений/впевнена, що ти можеш мені розповісти про це.

- Пропозиція допомоги

Я хочу полегшити це для тебе, скажи мені, чим я можу тобі допомогти? Тобі буде легше, якщо ти це напишеш?

Ти лише почни говорити, а я тобі допомагатиму, ставитиму запитання, я тут для того, щоб тобі допомогти.

- Заохочення невербального спілкування

Ну-бо, повернися до мене обличчям, щоб я тебе бачив/бачила. Дай-но подивлюся тобі в очі.

- Заохочення зізнання:

Будь ласка, розкажи мені.

Це справді важливо, якщо ти скажеш мені, чи не трапилося з тобою чого-небудь.

G. Недоцільна підтримка

1. Навідна підтримка: вдавання до припущень, вибіркоче підкріплення, передчасні згадки про насильство на перехідному етапі.
2. Необґрунтована підтримка: нереальні обіцянки чи запевнення.
3. Конфронтація: інтерв'юер заперечує інформацію, яку надає дитина, твердить, що вона необґрунтована, суперечить інформації із зовнішніх джерел або ж внутрішньо суперечлива.
4. Викликання дискомфорту: перебивання, критика слів або поведінки дитини, примушування, неправильне звертання до дитини на ім'я.
5. Нема адекватних відповідей на:
 - A.** Прохання дитини щось роз'яснити або відповісти на її запитання.
 - B.** Описи фізичних ушкоджень, що не мають стосунку до справи (підтримувати дитину – це нормально).
 - C.** Спротив, упушення (паузи, відповіді «не знаю»), заперечення, вияв емоцій або стресу.

Додаток 4

ПОШИРЕНІ МІТИ ТА ПОМИЛКИ ЩОДО ОПИТУВАННЯ ДІТЕЙ

<p>Міт 1. Опитування дитини в місці її проживання мінімізує травматичний характер ситуації.</p>	<p>Факт. Не рекомендується опитувати дитину там, де вона проживає. Асоціація місця проживання з пережитою травмою може призвести до втрати почуття безпеки дитини в оточенні, яке раніше було для неї притулком, сприймалося як дружнє і було пов'язане з позитивними подіями. Коли виникає необхідність опитувати дитину як свідка в суді, варто відступити від деяких правил, які обов'язкові при судовому розгляді справи, для отримання важливого доказового матеріалу і зниження емоційного напруження дитини.</p>
<p>Міт 2. Процесуальні дії за участю дітей – свідків чи постраждалих завжди слід проводити якомога раніше після подій, які стали предметом досудового або судового впровадження.</p>	<p>Факт. Опитування дитини безпосередньо після травматичної події або через невеликий проміжок часу може призвести до несприятливих для неї наслідків і водночас обмежувати цінність отриманого матеріалу. Це може також посилювати негативні емоції, пов'язані з почуттям нещодавньої кривди, інтенсифікувати відчуття загрози, призвести до поглиблення страху і до виникнення захисних реакцій. Очевидно, що такий емоційний стан перешкоджає перебігові пізнавальних процесів дитини, а значить обмежує її здатність зосереджуватися, згадувати та обговорювати події й проблеми. Опитування, якщо немає особливих обставин, не повинно проводитися в період проявів у дитини симптомів ПТСР (посттравматичного стресового розладу), які призводять до погіршення пізнавальних та емоційних процесів. Цього вимагають не лише інтереси дитини, а й правосуддя. З іншого боку, термін опитування малолітнього свідка чи потерпілого, занадто віддалений від події злочину, несприятливий з огляду на обмежені можливості пам'яті дитини, особливо дошкільного віку.</p>
<p>Міт 3. Участь в опитуванні одного з батьків або іншої особи, близької до дитини, допомагає їй.</p>	<p>Факт. На користь такого підходу свідчать такі аргументи:</p> <ol style="list-style-type: none">1. Досвід показує, що діти часто не хочуть розкривати правдиву інформацію при близькій їм людині, бо відчувають сором з приводу зазваної кривди, побоюються реакції близьких або намагаються їх захистити від емоційно важкої інформації.2. Під час розповіді про травматичний досвід діти відчувають емоційне напруження близької їм людини та викликані цим негативні емоції, що природно становить додатковий психічний тягар.3. Присутність близької людини, навіть якщо її поведінка буде пасивна, може сприйматися як форма тиску на дитину та створювати підставу для того, щоб поставити під сумнів вірогідність розповіді.4. Присутність цих осіб при допиті дитини суперечитиме подальшому виконанню ними ролі свідка в справі.

<p>Міт 4. Діти, які постраждали від сексуального насильства, не хочуть розповідати про насильство через відчуття сорому, провини чи страху, а щоб отримати зізнання часто потрібні цілеспрямовані/навідні запитання.</p>	<p>Факт. Дослідження спростовують ці припущення. Лемб та інші (2003) виявили, що понад 80 % усіх звинувачень і зізнань отримано за допомогою запитань із проханням про вільні спогади²⁵. Ці дані підтверджують, що інтерв'юерам не доводиться вдаватися до навідних методів, щоб отримати відомості про насильство; достатньо відкритих пропозицій.</p>
<p>Міт 5. Схильність до навіювання – переважно проблема малолітніх дітей (дошкільнят).</p>	<p>Факт. Нещодавні дослідження підтверджують думку про те, що схильність до навіювання залишається проблемою також і старших дітей шкільного віку, а тому потрібно завжди уникати навідних запитань під час опитування дітей, незалежно від їхнього віку. Крім того, Фінніла та інші (2003) встановили, що за певних умов старші діти більше схильні до навіювання, ніж малолітні діти²⁶.</p>
<p>Міт 6. Діти, що постраждали від насильства завжди мають негативні емоції під час зізнання.</p>	<p>Факт. Дослідження показують, що більшість дітей під час зізнання проявляють нейтральні емоції. До того ж кількість випадків насильницького досвіду була обернено пропорційна до проявів негативних емоцій²⁷.</p>

- 25 Lamb, M.E., Sternberg, K., Orbach, Y., Esplin, P., Stewart, H., & Mitchell, S. (2003). Age differences in children's responses to openended invitations in the course of forensic interviews. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 71, 926–934.
- 26 Finnila, K., Mahlberga, N., Santtilaa, P., & Niemib, P. (2003). Validity of a test of children's suggestibility for predicting responses to two interview situations differing in degree of suggestiveness. *Journal of Experimental Child Psychology*, 85, 32–49.
- 27 Sayfan, Liat & Mitchell, Emilie & Goodman, Gail & Eisen, Mitchell & Qin, Jianjian. (2008). Children's expressed emotion when disclosing maltreatment. *Child abuse & neglect*. 32. 1026–36. 10.1016/j.chiabu.2008.03.004.

Додаток 5

ЛІТЕРАТУРА Й ІНШІ РЕСУРСИ

- 1) Алісія Будзинська Якопитувати дитину. Порадник для фахівців, які беруть участь в опитуванні малолітніх свідків та потерпілих (доступно на сторінці https://childfund.org.ua/Uploads/Files/books_pdf/book_opytuvaty_dytyuny.pdf, востаннє відвідано 10 січня 2021 року)
- 2) Державна соціальна програма “Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2021 року (затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 30 травня 2018 р. № 453) (доступна за посиланням: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/453-2018-%D0%BF#Text>). Дата останнього звернення 28 грудня 2020 року.
- 3) Додатки до Переглянутого протоколу NICHD (доступно на сторінці: <http://nichdprotocol.com/wp-content/uploads/2013/03/AppendicesToProtocol.pdf>, востаннє відвідано 22 грудня 2020 року).
- 4) Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ланцаротської конвенції)» від 18 лютого 2021 року № 1256-IX (доступний за посиланням: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1256-20#Text>). Дата останнього звернення 12 березня 2021 року.
- 5) Закон України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 року № 1906-IV (доступний за посиланням: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>). Дата останнього звернення 28 грудня 2020 року.
- 6) Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України (затверджена наказом Міністерства внутрішніх справ України від 19.12.2017 року № 1044) (доступна за посиланням: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18#Text>). Дата останнього звернення 28 грудня 2020 року.
- 7) Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей 2010 року (доступна за посиланням: <https://rm.coe.int/16804c2188>). Дата останнього звернення 28 грудня 2020 року.
- 8) Керівні принципи ООН щодо правосуддя у питаннях, пов’язаних із участю дітей – жертв і свідків злочинів, 2005 року (доступні за посиланням: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_e54#Text). Дата останнього звернення 28 грудня 2020 року.
- 9) Кодекс України про адміністративні правопорушення 1984 року (доступний за посиланням: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10#Text>). Дата останнього звернення 28 грудня 2020 року.
- 10) Конвенція ООН про права дитини 1989 року (доступна за посиланням: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021). Дата останнього звернення 28 грудня 2020 року.
- 11) Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція, 2011 року, CETS № 210) (доступна за посиланням: <https://rm.coe.int/1680096e45>). Дата останнього звернення 28 грудня 2020 року.

- 12) Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ланцаротська конвенція, 2007 р., CETS № 201) (доступна за посиланням: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_e54#Text). Дата останнього звернення 28 грудня 2020 року.
- 13) Конституція України 1996 року (доступна за посиланням: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%Do%BA%96-%Do%B2%D1%80>). Дата останнього звернення 28 грудня 2020 року.
- 14) Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 року (доступний за посиланням: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n2131>). Дата останнього звернення 28 грудня 2020 року.
- 15) Матюшкова Т. П. Теоретичні та практичні аспекти використання анатомічно деталізованих ляльок під час допиту надзвичайно вразливих осіб // Право і безпека – Право и безопасность – Law and Safety. 2020. No 2 (77), С. 27–32.
- 16) Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство: Метод. посіб. / Автори-упоряд.: Д. Пурас, О. Калашник, О. Кочеміровська; Т. Цюман; за заг. ред. Т. Цюман. К.: ФОП КЛИМЕНКО, 2015. 114 с.
- 17) Наказ Генерального прокурора «Про особливості виконання функцій прокуратури з питань захисту інтересів дітей та протидії насильству» від 4 листопада 2020 року № 509 (доступний за посиланням: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0509905-20#Text>). Дата останнього звернення 28 грудня 2020 року.
- 18) Національна стратегія реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року (схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 р. № 1027-р) (доступна за посиланням: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1027-2018-%D1%80#Text>). Дата останнього звернення 28 грудня 2020 року.
- 19) Переглянутий протокол NICHD (доступно на сторінці: <http://nichdprotocol.com/wp-content/uploads/2013/03/RevisedProtocolTMWH2final-1.pdf>, востаннє відвідано: 22 грудня 2020 року).
- 20) Положення про Департамент патрульної поліції (затверджене наказом Національної поліції України 6 листопада 2015 року № 73) (доступне за посиланням: http://patrol.police.gov.ua/wp-content/uploads/2016/03/Polozhennya_DPP_zi_zminamy_vid_31_10_16.pdf). Дата останнього звернення 28 грудня 2020 року.
- 21) Порядок взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі (затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2018 р. № 658) (доступний за посиланням <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/658-2018-%Do%BF#Text>). Дата останнього звернення 28 грудня 2020 року.
- 22) Порядок проведення оцінки ризиків вчинення домашнього насильства (затверджений наказом Міністерства соціальної політики України, Міністерства внутрішніх справ України від 13 березня 2019 року № 369/180) (доступний за посиланням: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0333-19#Text>). Дата останнього звернення 28 грудня 2020 року.
- 23) Типове положення про мобільну бригаду соціально-психологічної допомоги особам, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі (затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2018 р. № 654) (доступне за посиланням: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/654-2018-%Do%BF#Text>). Дата останнього звернення 28 грудня 2020 року.
- 24) Узагальнення Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику вирішення слідчими суддями питань, пов'язаних із слідчими

(розшуковими) діями» від 6 червня 2016 року (available at https://kievskiyud.od.ua/images/docs/doc1/vityag_slid.pdf, last visited on 28 December 2020).

- 25) Katz C, Hershkowitz I, Malloy LC, Lamb ME, Atabaki A, Spindler S. Non-verbal behavior of children who disclose or do not disclose child abuse in investigative interviews. *Child Abuse Negl.* 2012 Jan;36(1):12–20. doi: 10.1016/j.chiabu.2011.08.006. Epub 2012 Jan 21. PMID: 22265935.
- 26) Wood, B., Orsak, C., Murphy, M., & Cross, H. J. (1996). Semistructured child sexual abuse interviews: Interview and child characteristics related to credibility of disclosure. *Child Abuse & Neglect*, 20(1), 81–92. doi:10.1016/0145-2134(95)00118-2.
- 27) Katz, C., Paddon, M.J. & Barnett, Z. (2016). Emotional Language Used by Victims of Alleged Sexual Abuse During Forensic Investigation. *Journal of Child Sexual Abuse*, 25:3, 243–261, DOI: 10.1080/10538712.2016.1137666.
- 28) Karni-Visel Y, Hershkowitz I, Lamb ME, Blasbalg U. Facilitating the Expression of Emotions by Alleged Victims of Child Abuse During Investigative Interviews Using the Revised NICHD Protocol. *Child Maltreat.* 2019 Aug;24(3):310–318. doi: 10.1177/1077559519831382. Epub 2019 Mar 17. PMID: 30879346.
- 29) Thomas D. Lyon, *Ten Step Investigative Interview (2005) (версія 2) (Адаптація Слідчого протоколу опитування NICHD)*.
- 30) Lamb ME, Orbach Y, Hershkowitz I, Esplin PW, Horowitz D. A structured forensic interview protocol improves the quality and informativeness of investigative interviews with children: a review of research using the NICHD Investigative Interview Protocol. *Child Abuse Negl.* 2007 Nov-Dec;31(11–12):1201–31. doi: 10.1016/j.chiabu.2007.03.021. Epub 2007 Nov 19. PMID: 18023872; PMCID: PMC2180422.
- 31) Turner HA, Finkelhor D, Ormrod R. Child mental health problems as risk factors for victimization. *Child Maltreat.* 2010 May;15(2):132–43. doi: 10.1177/1077559509349450. Epub 2009 Oct 7. PMID: 19812391.
- 32) Hershkowitz I, Lamb ME, Horowitz D. Victimization of children with disabilities. *Am J Orthopsychiatry.* 2007 Oct;77(4):629–35. doi: 10.1037/0002-9432.77.4.629. PMID: 18194043.
- 33) Margoudi, M.; Hart, J.; Adams, A. and Oliveira, M. (2016). Exploring Emotion Representation to Support Dialogue in Police Training on Child Interviewing. У виданні: *Serious Games JCSG 2016, Lecture Notes in Computer Science 9894*, Springer, с. 73–86.
- 34) Wilcock R, Crane L, Hobson Z, Nash G, Kirke-Smith M, Henry LA. Supporting child witnesses during identification lineups: Exploring the effectiveness of registered intermediaries. *Appl Cogn Psychol.* 2018 May-Jun;32(3):367–375. doi: 10.1002/acp.3412. Epub 2018 Apr 2. PMID: 29861545; PMCID: PMC5969220.
- 35) Kathleen Coulborn Faller, *Interviewing Children About Sexual Abuse: Controversies and Best Practice 111* (OXFORD UNIVERSITY PRESS 2007).
- 36) Thierry KL, Lamb ME, Orbach Y, & Pipe M-E, Developmental Differences in the Function and Use of Anatomical Dolls During Interviews with Alleged Sexual Abuse Victims, 73(6) *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 1125, 1133 (2005).
- 37) Everson MD & Boat B, Putting the Anatomical Doll Controversy in Perspective: An Examination of the Major Uses and Criticisms of the Dolls in Child Sexual abuse Evaluations, 18 *Child Abuse & Neglect* 113, 114 (1994).

- 38) Anatomical Dolls and Diagrams: A position paper from Gundersen National Child Protection Training Center and the ChildFirst®/Finding Words Forensic Interview Training Program.
- 39) Otgaar H. et al, Clothed and Unclothed Human Figure Drawings Lead to More Correct and Incorrect Reports in Touch of Children, *7 Psychology, Crime & Law* 641–653 (2012).
- 40) Bruck M. Human figure drawings and children's recall of touching. *J Exp Psychol Appl.* 2009 Dec;15(4):361–74. doi: 10.1037/a0017120. PMID: 20025421; PMCID: PMC2842092.
- 41) Lamb, M.E., Sternberg, K., Orbach, Y., Esplin, P., Stewart, H., & Mitchell, S. (2003). Age differences in children's responses to openended invitations in the course of forensic interviews. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 71, 926–934.
- 42) Finnila, K., Mahlberga, N., Santtilaa, P., & Niemib, P. (2003). Validity of a test of children's suggestibility for predicting responses to two interview situations differing in degree of suggestiveness. *Journal of Experimental Child Psychology*, 85, 32–49.
- 43) Sayfan, Liat & Mitchell, Emilie & Goodman, Gail & Eisen, Mitchell & Qin, Jianjian. (2008). Children's expressed emotion when disclosing maltreatment. *Child abuse & neglect.* 32. 1026–36. 10.1016/j.chiabu.2008.03.004.